

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycanda iqtisadi inkişafın təmin olunmasında xarici
amillərin rolu” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Rzayev Nicat Ağakamal

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh oğlu

_____ **imza**
“ ____ ” _____ **20__ - cu il**

“Azərbaycanda iqtisadi inkişafın təmin olunmasında xarici amillərin rolu”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060407 Menecment

İxtisaslaşma: Menecment

Qrup: 232

Magistrant
Rzayev Nicat Ağakamal oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər
i.e.n., dos. Qəribli Emin Adil oğlu

_____ **imza**

Program rəhbəri
i.ü.f.d., b/m Şamxalova Samirə
Oqtay qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar
Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ – 2019

“The Role of Foreign Factors in Ensuring Economic Development in Azerbaijan”

Summary

Economic growth is influenced by many factors. These factors are divided into two parts, whether internal or external. Among these factors are more effective and predictable factors are external factors. In this regard, the importance of studying the theoretical and methodological basis of the problems mentioned, the role and place of Azerbaijan in the global economy, the development policy and other important issues are of great importance.

The above-mentioned cases determine the choice of the topic of the dissertation, its relevance and the main directions of the research.

The purpose of the research is to investigate the role and place of external factors in the provision of economic development.

Objectives of the research are the study of the theoretical and methodological bases of economic development and the features of the development of the Azerbaijani economy, research of development policy and the identification of ways of it's improvement and the provision of recommendatory recommendations in this area.

Research methods: economic-statistical analysis, grouping, comparative analysis.

The information base of the research is the official site of local and foreign scientists, laws and state programs, the MEcon and the SSCA.

The ability to access theoretical material on theories of development economics only through the internet.

It can be used in the development of strategy for the writing of graduation works and scientific articles, ensuring the country's economy's ability to withstand internal and external factors.

Key words: internal, external, comparative analysis.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ARDSK	Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
ASK	Aqrar –sənaye kompleksi
BMT	Beynəlxalq Valyuta Fondu
QE	Yaponiya bankı, İngiltərə bankı tərəfindən aparılan dolayı alət - kəmiyyət yumaşılmasından (QE)
İİR	İran İslam Respublikası
ÜMM	Ümumi milli məhsul
ÜDM	Ümumi daxili məhsul
ÇXR	Çin Xalq Respublikası
MDB	Müstəqil dövlətlər birliyi
Mlrd. man.	Milyard manat
Mlrd. doll.	Milyard dollar
Mln. man.	Milyon manat
MMC	Məhdud məsuliyyətli cəmiyyət
OPEK	Neft İxrac Edən Ölkələr Birliyi (ing. The Organization of the Petroleum Exporting Countries)
RF	Rusiya Federasiyası
SSRİ	Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqı

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ.....	7
I FƏSİL.	İQTİSADI İNKİŞAFIN METODOLOJİ ƏSASLARI.....	10
1.1.	İnkişaf iqtisadiyyatı nəzəriyyələri.....	10
1.2.	Neoklassik və radikal inkişaf nəzəriyyələri.....	25
1.3.	Azərbaycan və xarici ölkə təşkilatları ilə əlaqələrin müasir vəziyyəti	34
II FƏSİL.	AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATININ DÜNYA İQTİSADIYYATINDA ROLU.....	41
2.1.	Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafın xüsusiyyətləri.....	41
2.2.	Dünya maliyyə böhranlarının xüsusiyyətləri və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri.....	50
2.3.	Dünya neft bazarı qiymətləri və inkişafda olan ölkələrə təsiri...	59
III FƏSİL.	AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF SİYASƏTİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRMƏ YOLLARI.....	66
3.1.	Müasir valyuta münaqişələri və onların iqtisadiyyatlara təsiri...	66
3.2.	Qlobal iqtisadiyyat inkişafın yeni meyillərin xüsusiyyətləri.....	74
3.3.	Azərbaycanın xarici ticarət siyasətinin inkişafda rolu.....	83
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	91
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	95
	Cədvəllərin siyahısı.....	100
	Şekillərin siyahısı.....	100
	Qrafiklərin siyahısı.....	100

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Dünya iqtisadiyyatının inkişafında əsas proseslər, müasirliyin aparıcı vektorları qloballaşdırma və regionallaşdırma. Təsərrüfat fəaliyyətinin beynəlləşdirilməsi prosesi artıq neçə illərdir davam edir, lakin son illər məhz qloballaşdırma və regionallaşdırma proseslərində uzun müddət toplanılmış keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri bütünlükdə iqtisadi həyatı yeni statusa, beynəlxalq iqtisadi münasibətləri yeni məzmunla gətirib çıxardı. Bir tərəfdən, regional iqtisadi sahələr yaratmaqla dünya çapında daha çox iqtisadi birliklər və qruplar yaranır. Digər tərəfdən integrasiya əmtəələrin, xidmətlərin, kapitalın və texnologiyaların beynəlxalq mübadiləsi yolu ilə öz aralarında qarşılıqlı təsirdə olan ölkələr və regional birliklər arasında sərhədləri global səviyyədə silir.

Birlə bir dövrdə iqtisadi dinamika nəzəriyyəsinin əsas problemi iqtisadiyyatın bütün inkişaf amillərini daha səmərəli istifadəyə imkan verən mexanizmlərin əsaslandırılmasından ibarətdir. Milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində integrasiyası qeyri-iqtisadi amillərin əhəmiyyətinin artmasına səbəb olur.

Müxtəlif amillərin iqtisadiyyatın inkişafına uzunmüddətli dövrdə təsiri iqtisad elminin aktual problemdir. Müasir tədqiqatlarda müəlliflər institutların, mədəni ənənələrin əhəmiyyətini, ekoloji, siyasi və sosial amillərin yüksək rolunu nəzərə almayan iqtisadi artıma artıq ənənəvi yanaşmadan imtina edirlər. Ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına integrasiya edilməsi yalnız inkişafın iqtisadi amillərinin deyil, həmçinin qeyri-iqtisadi amillərinin də əhəmiyyətini artırır. İqtisadi inkişafa potensial təsir edən amillərin sayı ənənəvi çərçivədən kənara çıxır və uzun müddət iqtisadçıların maraqlarından kənarda qalan sahələri əhatə edir. Standart istehsal funksiyasından istifadə edərək iqtisadi inkişafın mənbələrinin empirik tədqiqi "fiziki kapital" yığımının həlledici rolu haqqında tezisini təsdiqini hələ tapmayıb. Bununla əlaqədar iqtisadi inkişaf probleminin araşdırılması sahəsinə tədricən yalnız iqtisadi deyil həmçinin geniş əhatəli sosial-iqtisadi əlaqələr də cəlb edilir.

Bu baxımdan qeyd edilən problemlərin nəzəri-metodoloji əsaslarının öyrənilməsi, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında yeri və rolu, Azərbaycanın

inkişaf siyasəti və digər bu kimi mühüm məsələlərin araşdırılmasının əhəmiyyəti olduqca yüksəkdir.

Yuxarıda sadalanan hallar dissertasiya işinin mövzusunun seçilməsi, onun aktuallığı və tədqiqatın əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Mövzu ilə əlaqədar qoyulmuş məsələlərə yerli və əcnəbi iqtisadçı alimlər Hüseynov T.Ə., Şəkəraliyev A.Ş., Yüzbaşıyeva G.Z., Rüstəmov E.C., Qəribli E., Nureyev R.M., Klavdienko, V. P., Kovalçuk V.V., Kutniyak E., Nurkse R., Kuznets S., Rostou U.U. və digərləri öz elmi əsərlərində geniş yer vermişlər. Mövzusun əhatəli araşdırılmasına baxmayaraq geniş elmi dairələrdə diqqət mərkəzində qalmaqdadır və gələcək tədqiqinə ehtiyac vardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda iqtisadi inkişafın təmin olunmasında xarici amillərin yeri və rolunun araşdırılmasından ibarətdir.

Məqsədə nail olmaq üçün bir sıra vəzifələr müəyyən edilmişdir:

- iqtisadi inkişafın nəzəri - metodoloji əsaslarının araşdırılması;
- Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafın xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- dünya maliyyə böhranlarının xüsusiyyətləri və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin araşdırılması;
- dünya neft bazarı qiymətləri və inkişafda olan ölkələrə, o cümlədən ölkə iqtisadiyyatına təsiri və onun yumşaldılması yollarının araşdırılması;
- hökumətin iqtisadi inkişaf siyasətinin tədqiqi;
- Azərbaycanın inkişaf siyasətinin təkmilləşdirmə yollarının təyini və bu sahədə tövsiyyə xarakterli təkliflərin verilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı təşkil edir. Predmetini isə ölkə iqtisadiyyatının inkişafının təmin olunmasına təsir edən amillərin araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işində iqtisadi-statistik təhlil, qruplaşdırma, müqayisəli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazasını yerli və əcnəbi iqtisadçı-alimlərin elmi əsərləri, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin çıxışları, qanunlar və dövlət proqramları, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı, internet resurslar və digər bu kimi elmi qaynaqlar təşkil etmişdir.

Tədqiqatın mədudiyyətləri: İnkişaf iqtisadiyyatı nəzəriyyələri ilə əlaqədar nəzəri materialların yalnız internet üzərindən əldə edilə bilməsi imkanı.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqat işindən mövzu ətrafında araşdırmaların aparılmasında, buraxılış işlərinin və elmi məqalələrin yazılmasında, ölkə iqtisadiyyatının daxili və xarici amillərin təsirinə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün strategiyanın işlənilməsində istifadə baxımından əhəmiyyətli dir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi: Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla 100 səhifə təşkil edir.

I FƏSİL. İQTİSADI İNKİŞAFIN METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. İnkişaf iqtisadiyyatı nəzəriyyələri

Artımın Keyns modeli. Kaloniyalı sistemin çökməsi və dağılması, milli azadlıq hərəkatının formalaşması və fəaliyyəti avro-asiya ölkələrində inkişaf fenomenini sərbəst tədqiqatın predmetinə çevirdi.

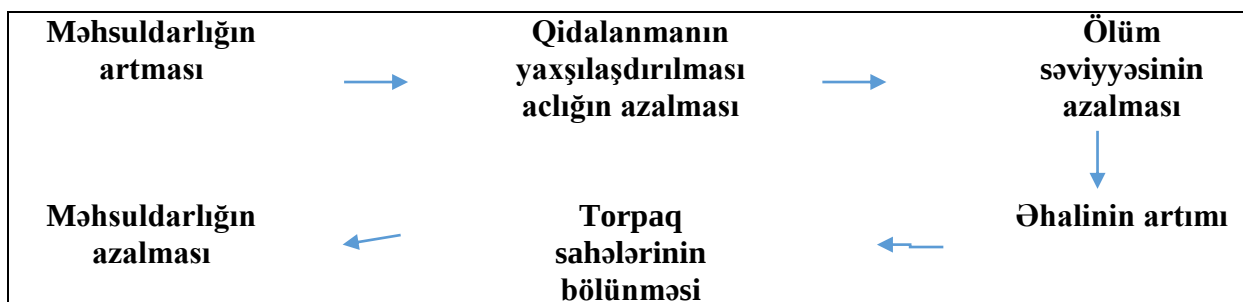
SSRİ-də sənayeləşmə təcrübəsindən ilhamlanan "üçüncü dünya"nın bir çox liderləri, geridə qalma problemini, əsasən texniki-iqtisadi problemi kimi təsəvvür etmişdir. Keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında onlar yerli Azərbaycan alimləri kimi, müasir iqtisadi nəzəriyyələrin öz ölkələrinin modernləşdirilməsində əsas kimi istifadə imkanlarını optimist dəyərləndirirdilər. Onlar müharibədən sonra ilk dəfə olaraq ənənəvi modellərdə əlavə şərtlər və bəzi əmsalların əlavə edilməsinin dünya təsərrüfatının periferiyasının inkişafının adekvat modelinin yaradılması üçün kifayət edəcəyi qənaətində olduqlarını qeyd edirdilər. Təhlil üçün ilkin şərtlər kimi inkişaf edən ölkələrinin problemlərinin hazırda inkişaf etmiş olan ölkələr sırasında olan ölkələrin keçmişdə həll etdikləri problemlər analoq təşkil etmələri qəbul olunurdu. Buradan da nəticə çıxarılırdı ki, klassik və neoklassik iqtisadi nəzəriyyənin əsas müddələrini bazar iqtisadiyyatı mühitinin təhlili üçün istifadə etmək olar.

Yoxsulluğun qüsurlu dairə nəzəriyyəsi. “Yoxsulluğun qüsurlu dairəsi” konsepsiyası iqtisadi tarazlıq nəzəriyyəsinin istifadəsilə əlaqədar olaraq zəif inkişaf etmiş ölkələrin təhlili üçün yaranmışdır. “Yoxsulluğun qüsurlu dairəsi” anlayışını ilk olaraq hələ 1949-1950-ci illərdə Q.Zinger və R.Prebiş təklif etmişlər. Alimlər zəif inkişafı müəyyən qarşılıqlı əlaqəli iqtisadi və demoqrafik amillər dəsti ilə izah etməyə çalışırdılar. Müharibədən sonrakı illərdə “yoxsulluğun qüsurlu dairəsi”nin müxtəlif variantları yaranmışdır. Onların əsasını əhalinin artımı ilə iqtisadi şəraitin arasındakı nisbətin dəyişməsi təşkil edir.

Tərəddüdlər əhalinin hər nəfərinə düşən milli gəlirin səviyyəsinin artması və ya azalması ilə əlaqədardır. Həyat səviyyəsinin yüksəlməsi adətən əhalinin növbəti artımı ilə çox sürətlə “yeyilir”.

Nümunə kimi amerika alimi H.Leybenstaynın kvazistabil (qısamüddətli) tarazlıq nəzəriyyəsini göstərmək olar.

Şəkil 1: H.Leybenstaynın kvazistabil (qısamüddətli) tarazlıq nəzəriyyəsi

Mənbə: Нуреев Р.М. (2001) Экономика развития: модели становления рыночной экономики. Учебник. Москва: ИНФРА-М.- 7 стр.

Əgər kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının artması nəticəsində əhalinin hər nəfərinə düşən gəlir artırsa, onda o sayı artan əhali tərəfindən udulur, sərf edilir. H.Leybenstayna görə məhsuldarlığın artması qidalanmanın yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxarır. Lakin demokratik artım cəmiyyətin sərəncamında olan resurslara, ilk növbədə torpağa təsirini artırır. Torpaq sahələrinin parçalanması baş verir və nəticədə isə məhsuldarlığın səviyyəsi aşağı düşür.

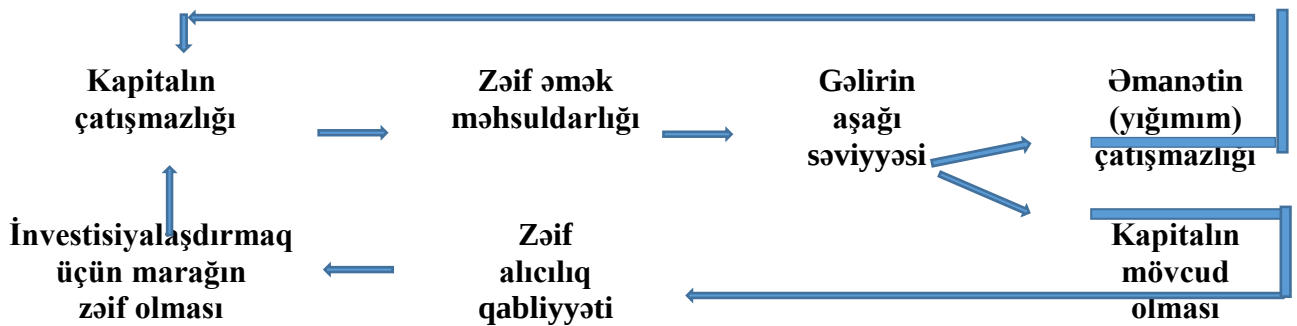
Həqiqətən də “demoqrafik partlayış” nəticəsində dünya ölkələrinin ümumi əhalisinin yarısından çox hissəsi Asiya regionunun payına düşür. Əgər Afrika, Latın Amerikasası və Okeaniya əhalisini də əlavə etsək, o zaman onlar birlikdə dünya əhalisinin 80%-ni təşkil edəcəkdir. Proqnozlara görə bu regionların əhalisinin sayı artmaqda davam edəcəkdir və 2025-ci ilə dünya əhalisi üzrə 90%-ə qədər xüsusi çəkiyə malik olacaqdır. Lakin onların dünya iqtisadiyyatının inkişafında payları olduqca cüzdür və elə də olacaqdır.

Buna görə də üçüncü dünya ölkələrində təbii resursların ümumi təsiri inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha güclüdür və H.Leybenstaynın təsvir etdiyi zəif dairələr üçün təhlükə yaradır, xüsusilə də iqtisadi artımın uzunmüddətli tendensiyalarını nəzərə alsaq.

Artım tendensiyasını müəyyən etmək üçün bir tərəfdən əhalinin hər nəfərinə düşən orta gəlirin artımına və digər tərəfdən onun azalmasına təsir edən amilləri təhlil etmək lazımdır. Belə təhlil H.Leybenstayn tərəfindən aparılmışdır.

“Yoxsulluğun qüsurlu dairəsi”nin digər bir növü daxili bazarın dayazlığını və ya modernləşdirmə üçün resursların çatışmazlığını izah edən nəzəriyyədir. Buna misal olaraq Amerika alimi, Kolumbiya universitetinin professoru Raqnar Nurksenin dünya görüşünü qeyd etmək olar. Onun fikrincə kapitalın çatışmazlığı əmək məhsuldarlığının səviyyəsinin aşağı düşməsinə və nəticə etibarilə gəlirlərin səviyyəsinin də aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Buradanda zəif alıcılıq qabiliyyəti və nəticə etibarilə də investisiya yatırımı üçün zəif stimulun olmasını vurğulamaq olar. Məhdud yığım və kapital yatırımına marağın olmaması şəraitində kapitalın çatışmazlığı cəmiyyətin tipik bir xüsusiyyəti kimi təqdim edilir.

Şəkil 2: R.Hurksenin qapalı kapital çatışmazlığı dairəsi

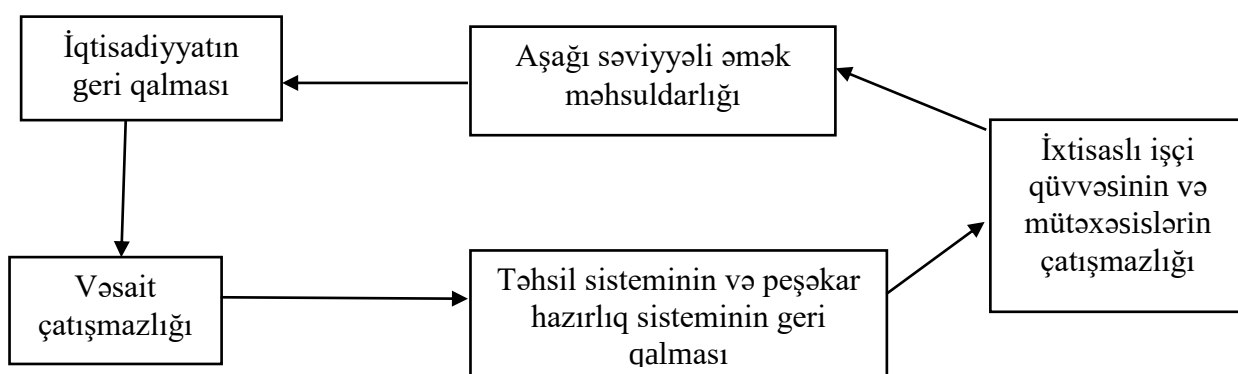

Mənbə: Nurkse R. (1955.) Problems of Capital Formation in Underdevelopment Countries. Oxford. 1955.- p.5.

Bir sıra tədqiqatçılar geri qalmanı institusional şəraitlə, xüsusilə aşağı ixtisaslı işçi qüvvəsi və xalq təhsil və peşəkar hazırlıq sisteminin inkişaf etməməsilə əlaqələndirirlər. Həqiqətən, zəif, geri qalmış iqtisadiyyat xalq təsərrüfatını, peşəkar hazırlığı və kadrların təkrar hazırlanması üçün kifayət məbləğdə vəsait ayırmağa imkan vermir.

Ümumi və orta peşə təhsilli işçi qüvvəsinin aşağı səviyyəli bilik və peşə bacarığına malik olması, daima mütəxəssislərin çatışmazlığına gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində əmək məhsuldarlığının da səviyyəsinə neativ təsir göstərir. Əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyəsi və onun zəif artım tempi iqtisadiyyatın geri qalmasının əsas səbəbidir. Təbii ki, bu vəziyyətdə iqtisadiyyat mövcud vəziyyətin kardinal şəkildə müsbətə dəyişməsi üçün zəruri olan vəsaiti ayıra bilmir.

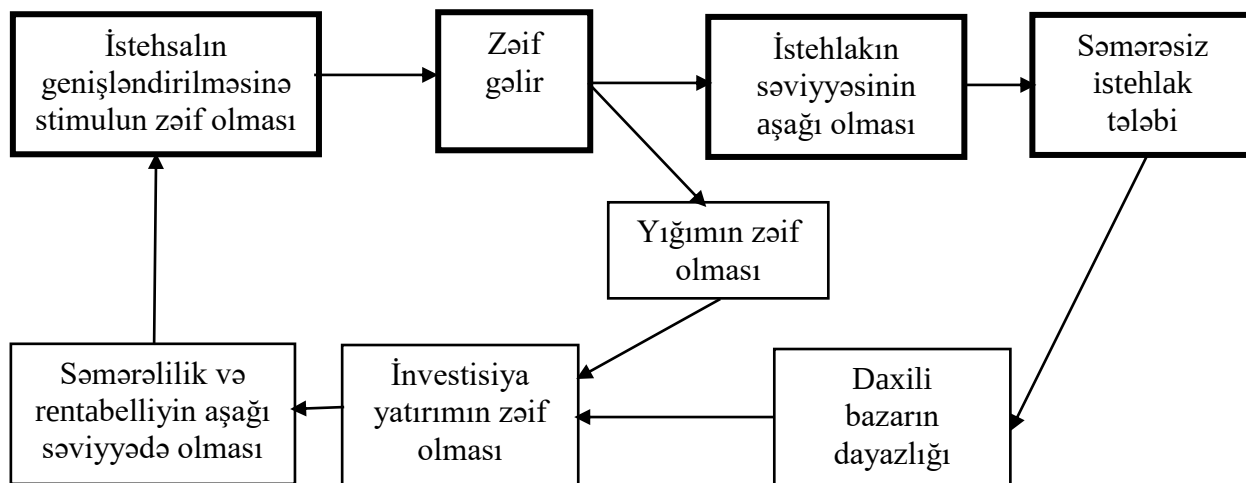
Şəkil 3: B.Knallın “Gerilik dairəsi”

Mənbə: Wirtschaftsdienst, 1964, №4

Keysçilərin ənənəsinə uyğun olaraq “yoxsulluğun qüsurlu dairəsi” gəlirin aşağı səviyyədə olması ilə əlaqələndirilir ki, o istehlakın və yığımın aşağı səviyyədə olması ilə izah edilir. Keysçilərə görə istehlakın aşağı səviyyəsi tələbi səmərəsiz edir, hansı ki, dar olan daxili bazara və investisiyanın zəif artım tempinə təsir edir və öz növbəsində istehsalın məhsuldarlığı, mənfəətliyi səviyyəsini aşağı salır, istehsalın artımının zəif stimullu olmasına səbəb olur ki, nəticədə ümumi gəlirin səviyyəsi də aşağı düşür.

Şəkil 4: Yoxsulluğun qüsurlu dairəsi: keyns şərh (interpretasiya)

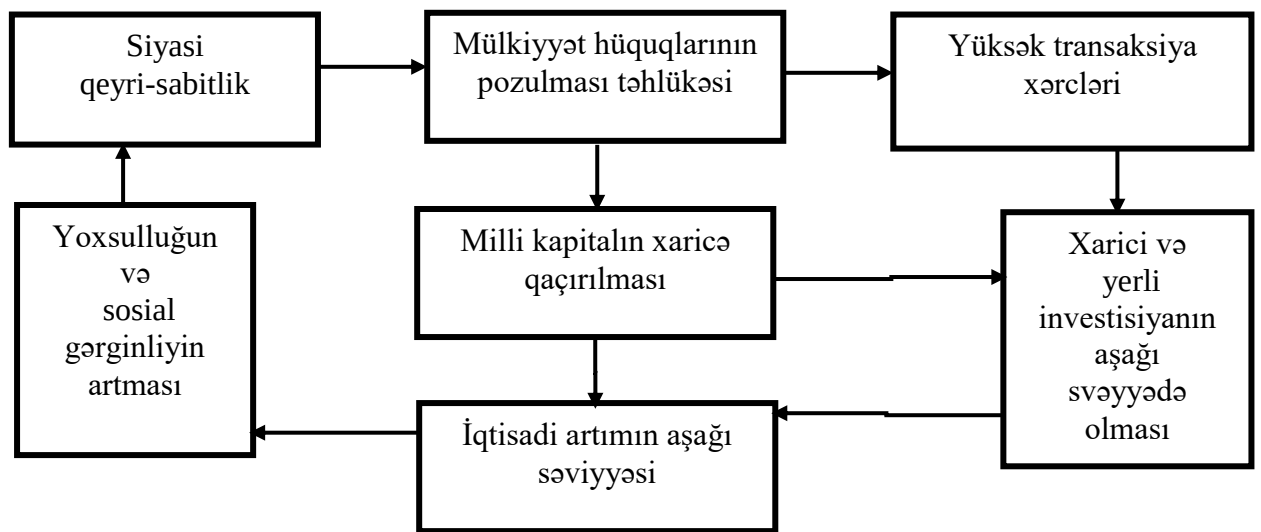

Mənbə: Нуреев Р.М. (2001) Экономика развития: модели становления рыночной экономики. Учебник. Москва: ИНФРА-М.- 8 стр.

Möhkəm yoxsulluq dairəsinə möhkəm siyasi qeyri-sabit dairədə əlavə olunur. Qeyri-sabit siyasi rejim şəraitində mülkiyyətçilərin hüquqlarının pozulması, özəl mülkiyyətin, o cümlədən istehsal və xidmət müəssisələrinin milliləşdirilməsi,

mənfəətin ölkədən çıxarılması və s. təhlükələrin səviyyəsi yüksək olur. Bunlar transaksiya xərclərini kəskin artırır. Hakimiyyətə solçu (və ya sağ) partiyaların gəlməsi təhlükəsi, həmçinin yüksək transaksiya xərcləri bir tərəfdən xarici investisiyanın cəlb edilməsinə əks təsir göstərir, digər tərəfdən isə milli kapitalın xaricə çıxarılmasını (qaçırılmasını) sürətləndirir. Yığının aşağı səviyyəsi investisiyalaşdırmanın aşağı səviyyəsində əksini tapır ki, bu da staqnasiyaya (durğunluğa) və ya milli istehsalın həcmnin azalmasına səbəb olur, inflyasiyanın səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır ki, hər şeydən əlavə sosial gərginliyin artmasına zəmin yaradır. Yoxsulluğun artması və sosial münaqişələrin kəskinləşməsi, öz növbəsində solçu (və ya sağ) qrupların tanınması üçün əlverişli zəmin yaradır, bu isə onlardan irəli gələn bütün neqativ nəticələrlə kəskin siyasi dəyişikliyə təhlükə yaradır.

Şəkil 5: Siyasi və iqtisadi qeyri-sabitliyin qarşılıqlı əlaqəsi

Mənbə: Нуреев Р.М. (2001) Экономика развития: модели становления рыночной экономики. Учебник. Москва: ИНФРА-М.- 9 стр.

Qeyd edilənlərə əsaslanaraq söyləmək olar ki, bu əlamətlərin çoxu müasir Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatına xasdır. Bəli Azərbaycan da bu zəif – qüsurlu dairəyə daxil olmuşdur. Əlbətdə “yoxsulluğun zəif-qüsursuz dairəsi” nəzəriyyəsinə bir sıra qüsurlar xarakterikdir: bu dairələr də səbəb nəticələrlə qarışır və hər növbəti amil əvvəlki təsadüfi əlaqələrlə ciddi əlaqəli deyildir. Buradan məhdudlaşdırıcı amillər dəstinin natamamlığı və həlqələrin yarımçıqlığı, onlardan

çoxu əslində spiraldı nəyinki “dairə”. Bu həlqələrin qapanmış dairə kimi təhlili əlaqələrin ilkin və ikinci dərəcəli kimi fərqləndirilməsinə mane olur, kvazisabit tarazlıq vəziyyətindən çıxış üçün xarici təkanın qaçılmazlığını əsaslandırır (СЕНТЭН Т. 1974. с.96-109.). Təəcüblü deyil ki, “yoxsulluğun zəif-qüsuslu dairəsi” nəzəriyyəsinin məntiqi davamı özünü dəstəkləyən artıma keçid konsepsiyası oldu.

Özünü dəstəkləyən artıma keçid konsepsiyası. “Üçüncü dünya”nın modernləşdirilməsi müasir qərb konsepsiyasının yaranmasına amerika alimi Uolt Uitmen Rostou tərəfindən irəli sürülən “özünü dəstəkləmə artımı”na keçid nəzəriyyəsi ciddi təsir göstərmişdir.

“Özünü dəstəkləyən artımı”na keçid konsepsiyası Massaçusets texnoloji institutunun professoru U.U.Rostou tərəfindən 1956-cı ildə formalaşdırılmışdır. Onun əsas ideyası ənənəvi cəmiyyətdən qərb tipli müasir cəmiyyətə keçid olmuşdur (Rostow W. 1960: P. 154-186.). U.U.Rostou “özünü dəstəkləyən artım”a keçid konsepsiyasını inkişaf etdirməklə sonradan 1960-cı ildə özünün “iqtisadi artımın mərhələləri” nəzəriyyəsini formalaşdırdı ki, o 1963-cü ildə Beynəlxalq iqtisadi assosiasiya tərəfindən təşkil olunan konfransda müzakirə obyektinə oldu (W.W. Rostow., 1963).

İlk olaraq U.U. Rostou artımın üç mərhələsinin fərqləndirilməsini təklif etdi. O, daha sonra isə mərhələlərin sayını beşə çatdırdı. Bu mərhələlər aşağıdakılardan ibarətdir:

1. ənənəvi cəmiyyət (the traditional society);
2. yüksəliş üçün zəmin yaradılması dövrü (the preconditions for take-off);
3. yüksəliş (the take-off);
4. yetkinliyə doğru hərəkət (the drive to maturity);
5. yüksək kütləvi istehlak dövrü (the age of high mass consumption).

Mərhələlərin bölünməsinin meyarları kimi texniki iqtisadi xarakteristikalar-texnikanın inkişaf səviyyəsi, təsərrüfatın sahə quruluşu, milli gəlirdə istehsal yığımının payı istifadə edilmişdir.

“Ənənəvi cəmiyyət” adlanan birinci mərhələ üçün əmək qabiliyyətli əhəlinin 75%-dən çox hissəsinin ərzaq istehsalı ilə məşğul olması xarakterikdir. Milli gəlir

demək olar ki, məhsuldar istifadə edilmir. Bu cəmiyyət ierarxiyalı quruluşa malikdir, siyasi hakimiyyət torpaq mülkiyyətçilərinə və ya mərkəzi hakimiyyət orqanlarına məxsusdur.

İkinci mərhələ yüksəliş keçidlə xarakterizə olunur. Bu dövrdə iqtisadiyyatın üç sahəsində vacib dəyişikliklər edilir. Bu sahələr kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və xarici ticarətdən ibarətdir.

“Yüksəliş” üçüncü mərhələ hesab edilir. Bu mərhələ müqayisədə çox böyük olmayan vaxt intervalını (20-30 il) əhatə edir. Bu halda kapital yatırımı tempi artır, əhalinin hər nəfərinə məhsul istehsalı hiss olunacaq dərəcədə artır, sənayedə və kənd təsərrüfatında yeni texnikanın sürətli tətbiqinə başlanılır. İnkişaf ilk olaraq çox da az saylı qrup sahələrini, daha dəqiq “lider həlqələri” əhatə edir, yalnız sonra bütöv iqtisadiyyata yayılır. Artımın avtomatik, özünü dəstəkləyə bilməsi üçün bir neçə şərtlərin yerinə yetirilməsi zəruridir:

- milli gəlirdə istehsal investisiyalarının payının kəskin artırılması (5%-dən minimum 10%-ə qədər);
- sənayenin bir və ya bir neçə sektorunun sürətli inkişafı;
- modernləşdirmə tərəfdarlarının ənənəvi cəmiyyətin müdafiəçiləri üzərində siyasi qələbəsi.

U.U.Rostouya görə yeni sənaye strukturu ocaqlarının yaranması artımın ilkin impulsunun bütöv iqtisadi sistemə (daxili mənbələrdən kapitalın mobilləşdirilməsi, mənfəətin reinvestisiyası və s. yolu ilə) yayılmasını təmin etməlidir.

Dördüncü mərhələ - “yetkinliyə doğru hərəkət” dövrü – U.U.Rostou tərəfindən texniki tərəqqinin uzun mərhələsi kimi xarakterizə edilir.

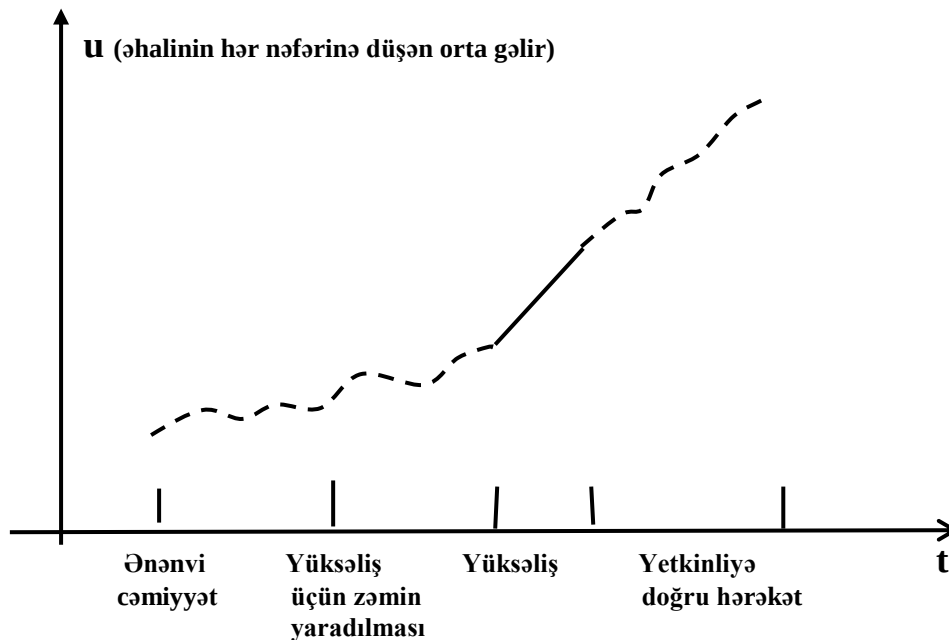
Bu dövrdə urbanizasiya prosesi sürətlənir, ixtisaslı əməyin payı artır, sənayenin idarə edilməsi ixtisaslı idarəedicilərin-menecerlərin əlində cəmlənir.

Beşinci mərhələdə - “yüksək kütləvi istehlak dövrü” – təklifin tələbə, istehsaldan istehlaka doğru yerdəyişməsi baş verir. Bu dövr amerika cəmiyyətinin keçən əsrin 60-cı illərindəki vəziyyətinə uyğun idi. 1971-ci ildə U.U.Rostou yazdığı “artım siyasəti və mərhələləri” əsərində “keyfiyyətin axtarılması mərhələsi” adlanan daha bir mərhələni (altıncı mərhələ)–əlavə etmişdir (Rostow

W.W., 1992.). Bu mərhələdə insanın mənəvi inkişafı ön plana gətirilir. Bununla U.U.Rostou qərbin perspektiv inkişafını və müasir cəmiyyətini müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir. N.P.Kuznetsova U.U.Rostounun mərhələlərini sxematik olaraq aşağıdakı kimi təsvir etmişdir (şəkil 6).

U.U.Rostounun konsepsiyasını daha əyani təsvir etmək üçün onu qrafik üzərində əks etdirmişlər (şəkil 6.). Absis oxu üzərində zaman U.U.Rostou tərəfindən ayrılmış mərhələləri, koordinat oxu üzərində isə hər nəfərə düşən orta gəlir qeyd edilir. Ənənvi cəmiyyət üçün eyni bir səviyyədə tərəddüd xarakterikdir, hər nəfərə düşən orta gəlir həyat vəsaitlərinin əhaliyə nisbətinin pisləşməsi təsiri altında gah bir az artır, gahda ki, azalır.

Şəkil 6: U.U.Rostounun konsepsiyası: qrafiki interpretasiya

Mənbə: Hess P., Ross C. (1997) Economic Development: Theories, Evidence and Policies. Philadelphia etc.- p.525.

Yüksəliş keçid mərhələsi olan ikinci mərhələdə vəziyyət bir qədər yaxşılaşır: hər nəfərə düşən orta gəlir artır, lakin hələ də dönməz dəyişikliklərin baş verə bilməyəcəyi barədə fikir söyləmək olmaz. Yalnız yüksəliş mərhələsi hər nəfərə düşən orta gəliri keyfiyyətcə yeni həyat səviyyəsinə qaldırır və ən əsası yuxarıya artımın dönməzliyi (heç olmasa tsiklikliyi) üçün zəmin yradır.

Belə yanaşmada inkişaf ilk növbədə artım tempinin sinonimi kimi başa düşülür. Dərin sosial, institusional dəyişikliklər bir növ kölgədə qalır, ön plana investisiyanın ÜMM-in artım tempinin nisbəti çıxır.

Artım mərhələsi nəzəriyyəsi XX əsrin birinci yarısı nəzəriyyələri ilə müqayisədə əhəmiyyətli irəli addım sayılır. Eyni zamanda, bu konsepsiya bəşəriyyətin tarixi inkişaf prosesinin izahına iddia edən mövcud qüsurlardan azad deyil.

Birinci, onun ayrı-ayrı elementlərini təhlil etməklə o iqtisadi nisbəti sistemli şəkildə xarakterizə edir. Açıq-aşkar sosial-hüquqi anlar kifayət qədər dəyərləndirilmir.

İkincisi, tarixi proses sərbəst və ya istər-istəməz təhrif olunur, çünki yalnız bir inkişaf dövrü mütləqləşdirilir. Cəmiyyətin inkişafında digər keyfiyyət mərhələləri, xüsusilə, istehsal edən təsərrüfatın (neolitik inqilab) və sənaye cəmiyyətləri ilə - postsənaye cəmiyyətləri ilə (elmi – texniki inqilab) əvəz edilməsinin mənimsənilməsi heç bir əks (müvafiq cavab) almırlar.

Üçüncü, sənaye inqilabının özü bir qədər bir tərəfli izah edirlər. Ön plana aqrar cəmiyyətdən sənaye cəmiyyətinə keçidlə əlaqili olan sosial-iqtisadi nəticələrin bütün qammları kölgədə saxlanılmaqla əsasən sosial-psixoloji xarakteristikalar gətirilir.

Dördüncü, mərhələnin fərqləndirilməsi üçün təklif olunan kəmiyyət meyarlarının mücərrəd xarakterini qeyd etmək lazımdır. “Özü dəstəkləyən artım” nəzəriyyəsində böyük məntiqi yükü milli gəlirdə istehsal investisiyalarının payının iki dəfə artırılması haqqında tezis daşıyır. Bununla yanaşı o, inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin tarixi təcrübəsinə açıq-aydın ziddir. S.Kuznetsova qeyd etmişdir ki, bir çox ölkələrdə yüksəliş mərhələsi qarşısında milli gəlirdə daxili yığılmanın payı 5%-dən çox olmuş (ABŞ-də XIX əsrin 40-50-ci illərində o 15-20%, Kanadada 1870-ci ildə 15%, 1890-cı ildə 15,5% və 1900-cü ildə 13,5% təşkil etmişdir) və yüksəlişin gedişatında onun ikiqat olması baş verməmişdir. S.Kuznetsə görə U.U.Rostou sxemi daha çox “kommunizm yüksəlişinə” uyğun gələ bilərdi, çünki “sosial sənayeləşdirmə” prosesində həqiqətən istehsal yığılması norması iki dəfə artırılmışdı (Kuznets S., 2019: s. 34-41.).

Bir çox iqtisadçılar üçün aşkar nöqsanlara baxmayaraq “özü dəstəkləyən artım” konsepsiyasına keçid “üçüncü dünya” liderlərinə böyük təsir etmiş və “böyük təkan” modernləşdirmə-konsepsiya nəzəriyyəsinin yaradılması prosesində istifadə olunmuşdu.

“Böyük təkan” nəzəriyyəsi. “Böyük təkan” nəzəriyyələri (big push) müharibədən sonrakı qərb ədəbiyyatlarının iki nəzəri konsepsiyasının (“yoxsulluğun qüsusli dairəsi” və “özü dəstəkləyən artım”) özünəməxsus sintezi oldular.

Bu nəzəriyyənin yaradıcısı P.Rozenşteyn-Rodandır, nəzəriyyəni o 1943-cü ildə avropanın zəif inkişaf etmiş ölkələrinin periferiyaları üçün formalaşdırmışdı (Rosenstein-Rodan P.N. 1943: Vol. 53). Bir müddət sonra “böyük təkan” konsepsiyası qərb alimləri tərəfindən (R.Nurkse, X.Leybensteyn, A.Hirşman, Q.Zinqer və b.) azad olan ölkələrin modernləşdirmə şərtlərinin əsaslandırılması üçün istifadə olunmuşdur. Onların tədqiqatlarının mərkəzində nekeynsçilik ruhunda interpretasiya olan ilkin sənayeləşdirmə problemləri olub. Buna görə də əsas diqqət milli gəlirin artırımına yönəldilən dövlətin iqtisadi siyasəti ilə şərtlənən avtonom investisiyanın roluna ayrılmışdır.

Keynsçilik bu problemlərin həllinə hazır deyildi. Keynes modeli qısa müddətdə depressiaylı iqtisadiyyatı əhatə edirdi. Ona əlavələr edilməli və qısamüddətli dövrə yaymaq lazım idi. Bu problemin həllinə 1939-cu ildə R.Harrod və 40-cı illərin sonunda Y.Domar tərəfindən cəhd edilmişdir. Strateji dəyişənlər, hansıların köməyi ilə onlar iqtisadi artımı idarəetməyə çalışırdılar investisiyalar idi. Bu modeldə istehsal texnologiyası Leontev funksiyası ilə (əmək defisit resurs deyil, kapitalın son hədd məhsuldarlığı) təsvir olunur.

Əmək bazarında mövcud olan artıq təklif qiymət səviyyəsinin sabitliyini şərtləndirir. Y.Domar kapitalla təmin olunmanın (Y/K) daimiliyinə və yığım normasına (s) əsaslanır. Buraxılış real olaraq təkcə bir resursdan asılıdır, məhz kapitaldan. İnvestisiya ədli (laq) hesablamaların sadələşdirilməsi üçün sıfıra bərabər bərabər götürülür.

Məcmu tələbin artımı investisiyanın artmasından asılıdır.

$$\Delta Y = m \times \Delta Y = \frac{1}{1-c} \Delta Y = \frac{1}{s} \Delta I$$

Burada, m – xərclər multiplikatoru; c – istehlaka maksimal meylilik; s – yığma maksimal meylilik;

Məcmu təklifin artması aşağıdakı kimi təsvir edilir:

$$\Delta Y = \alpha \times \Delta K$$

və ya

$$\Delta Y = \alpha \times I$$

Burada, α - kapitalın maksimum məhsuldarlığı; I – investisiyalardır.

Çünki, kapitalın maksimum məhsuldarlığı texnologiya ilə təyin edilir, o sürətlə dəyişmir, yəni, faktiki olaraq, $\alpha = \text{const}$.

Tarazlıq şəraitində məcmu tələb məcmu təklifə bərabərdir. Buna görə də:

$$(1 : s) \times \Delta I = \alpha \times I$$

və ya

$$(\Delta I : I) = \alpha \times s$$

Çünki, tarazlıq şəraitində $I = S$, və $S = s \times Y$, və bu zaman $s = \text{const}$, milli gəlirin artım tempi investisiyanın artım tempi ilə bərabərdir:

$$(\Delta Y : Y) = (\Delta I : I) = \alpha \times s$$

Beləliklə, gəlirin artımının balanslı tempi (istehsal gücləri tamamilə istifadə olunduğu) qənaət normasına və kapitalın maksimum məhsuldarlığına və ya kapital veriminin artımına birbaşa mütənəsbidir $(\Delta Y : \Delta K)$.

Y.Domarin modelinə uyğun olaraq tarazlığın saxlanılması üçün investisiya və milli gəlir bərabər artmalı və zamanca daimi tempə artmalıdır. Aydındır ki, belə dinamik bir tarazlıq az hallarda dayanıqlı olur, belə ki, xüsusi sektorun plan investisiyalarının artım tempi baxılan modelin səviyyəsindən bu və ya digər tərəfə kənarlaşa bilər, yəni, təxmin edilən səviyyədən daha yüksək və ya aşağı ola bilər.

Ədalətli olaraq qeyd etmək lazımdır, Y.Domarin modeli artım nəzəriyyəsinin rolu ilk olduğunu iddia etmirdi. O qısamüddətli keyns tarazlığının şərtlərinin daha uzunmüddətli dövrə genişlənməsnə cəsarətli cəhd idi. Əgər investisiya

Y.Domarın modelində ekzogen verilmişdirsə, onda R.Harrod daha əvvəl (1939-cu ildə) ona investisiyanın endogen funksiyasını əlavə etməklə iqtisadi artımın xüsusi modelini qurmağa cəhd etmişdir.

Bunun üçün o Keynsin multiplikatoruna akselerator prinsipini əlavə etməyə cəhd etmiş və sahibkarların gözləmə modelini təqdim etdi. O gəlirin hər hansı bir dəyişikliyi gəlir dəyişikliyinə mütənəsib olaraq investisiyada müvafiq dəyişikiyə səbəb olur:

$$\dot{I}_t = v \times (Y_t - Y_{t-1}).$$

Burada, v – akseleratordur.

Sahibkarlar, bir qayda olaraq öz istehsallarının həcmi keçmiş dövrdə yaranmış vəziyyət, ilk öncə tələb və təklifin nisbəti nəzərə alınmaqla planlaşdırırlar. Düstur şəklində onu aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

$$(Y_t - Y_{t-1}) / Y_{t-1} = \alpha \times (Y_{t-1} - Y_{t-2}) / Y_{t-2}$$

Əgər, $\alpha = 1$ onda tələb keçən dövrdə təklifə bərabər olmuşdur, əgər $\alpha < 1$, onda tələb keçən dövrdə təklifdən az olmuş, əgər $\alpha > 1$ tələb keçən dövrdə təklifdən yüksək olmuşdur.

Balanslı iqtisadi artım məcmu tələb və məcmu təklifin bərabərliyini nəzərdə tutur.

R.Harrod və Y.Domarın modelləri bir-birini tamamlayır, onlar vahid modeldə birləşdirilib ki, o iqtisadi inkişafda keynsçiliyin “nəzəri silahı”na çevrilmişdir. Məhz bu model “böyük təkan” nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etdi. Baxmayaraq ki, model kifayət qədər təkmil deyil, investisiyanın artım tempi və ÜMM artım tempi arasında şübhəsiz əlaqəni göstərir ki, o çoxsaylı iqtisadi yoxlamalarla təsdiq edilmişdir.

İki əskiklə (defisitlə) iqtisadi artım modeli. İki əskiklə (boşluqla) iqtisadi artım modeli keçən əsrin 60-70-ci illərində amerika tədqiqatçılar qrupu (H.Çeneri, M.Bruno, A.Stratut, P.Eksteyn, N.Karter və d.) tərəfindən hazırlanmışdır (Ченери Х., Капреп Н., 1972). Bu model orta- və uzunmüddətli reqressiv modellər sistemindən ibarətdir ki, onda artım tempi daxili (yığım defisitliyi) və ya xarici

(ticarət defisitliyi) resursların əskikliyindən asılı olaraq müəyyən edilir. Model üç əsas elementi özündə birləşdirir:

- zəruri resursların hesablanması, hansı ki, yığım (S) və investisiyanın (İ) fərqi kimi hesablanır;

- xarici ticarət dövriyyəsinin hesablanması. İxrac (İx) və idxal (İd) arasındakı fərq kimi hesablanır;

- inkişaf edən ölkənin hazırda səmərəli istifadə etmə imkanına malik olduğu kapital resurslarının maksimum həcmi kimi başa düşülən absorbsiya imkanlarının müəyyən edilməsi. Buna görə statikada modeli aşağıdakı kimi təsvir etmişlər:

$$\begin{aligned} Y & \equiv Q \\ Y & \equiv C + S + M \\ Q & \equiv C + I + X \\ I - S & \equiv M - X \end{aligned}$$

Yığımın defisitliyi	Satış defisitliyi
--------------------------------	------------------------------

Burada, Y – gəlir; Q – buraxılış; C – məcmu istehlak; S – ümumi daxili yığım; İ – ümumi daxili investisiya; X – ixrac; M- idxal.

Ümumi daxili investisiya və ümumi daxili yığım arasındakı fərq xarici köməklik hesabına kompensasiya oluna bilər:

$$I - S = F \Rightarrow I = S + F$$

İxrac və idxal arasındakı fərq xarici köməklik hesabına kompensasiya oluna bilər:

$$M - X = F \Rightarrow M = X + F$$

Nəzərdə tutulan məqsədli artım tempinin modernləşdirilməsi siyasətinin təmin edilməsi üçün xarici köməkliyin həcmi bu iki defisitlərin daha böyüyü ilə müəyyən edilir. Köməklik yalnız daxili və xarici defisitlərin azaldılması üçün deyil, həmçinin müəyyən vaxt ərzində xarici köməklikdən imtina etmək və ya onun həcmi azaltmaq üçün cəlb edilir. Model iki dövrü nəzərdə tutur.

H.Çeneri və A.Straut tərəfindən 50 inkişaf edən ölkənin aparılan təhlili göstərdi ki, yığımın orta artım tempi 1957-1962-ci illərdə 6-8%, maksimum isə 12-

15% təşkil etmişdir. Bu sonuncular isə “üçüncü dünya” ölkələrinin adsorsiya imkanları keyfiyyətində qəbul edilmişdir.

Bu zaman yığımın maksimum artım tempi ÜMM illik artım tempini 5-7% səviyyəsində təmin edirdi. Buna görə xarici dəstəyin həcmi dinamikada aşağıdakı düstur vasitəsilə müəyyən edilir:

$$F_t = F_0 + (\beta \times k - \alpha') (Y_t - Y_0).$$

Burada, F_t – t vaxtı ərzində tələb olunan köməyin həcmi; B – investisiyanın maksimum mümkün artım tempi; k – artan kapital əmsali (ICOR); α' – yığımın son hədd norması və ya yığma meyilliyin son həddi ($\alpha' = \Delta S / \Delta Y$, burada S – potensial daxili yığımdır).

Nəzərdə tutulur ki, modernləşdirmənin ilkin mərhələsi investisiyanın artım tempi ÜMM-in artım tempi ilə bərabərləşdikdə yekunlaşacaqdır. Hesab edək ki, bu $t = m$ vaxtı ərzində baş verəcəkdir. Onda $\dot{I}_m = k_r$ olacaqdır. Burada ki, r – ÜMM-in məqsədli artım temidir.

Məhz hansı defisit üstün çəkiyə malik olmasından asılı olaraq ikinci və ya üçüncü modernləşdirmə mərhələsi başlayır.

Daxili yığımın çatışmazlığını xarici əmtəə və xidmətlərin idxalı kompensasiya edə bilər, lakin modernləşdirmənin bu mərhələsinin məqsədi elə bir şərtin təmin edilməsidir ki, hansında gəlir tədricən azalmalıdır. Bu $\alpha' > k_r$ olduğu halda əldə edilir. Onda $S = \dot{I}, M \rightarrow O$, burada M – əmtəə və xidmətlərin idxalının tələb olunan həcmidir.

İki defisitlə (əksiklə) model “böyük təkan” ideyasının növbəti konkretləşdirilməsidir. Onun məqsədi – daxili yığımın inkişafı və xarici maliyyələşdirmə mənbələrinin qarşılıqlı əlaqəsini izləməkdən ibarətdir. Bu yanaşmada inkişaf daxili maliyyələşdirmə mənbələri hesabına xarici maliyyələşdirmə mənbələrini sıxışdırmaq kimi traktovka edilir. Başqa sözlə idxal məhsullarını yerli istehsalla əvəz edilməsi və həmçinin xarici maliyyə asılılığının aradan qaldırılması üçün zəminlərin yaradılması kimi izah edilir. Təəssüf ki, təcrübədə hamısı tamamilə əksinə alındı, məhz bu zamanda inkişaf edən ölkələrin donor ölkələrə borcları sürətlə artır. Təbii ki, plan yaratmaq daha asandır nəinki

onların real yerinə yetirilməsi, xarici borcların alınması daha asandır nəinki onları onların qaytarılması. Bu kimi mühüm məsələlərin bu modernləşdirmə konsepsiyasının çatışmazlığı, qüsuru kimi qəbul edilməlidir. Konsepsiya açıq-aşkar inkişaf edən ölkələrin daxili resurslarını düzgün dəyərləndirməmişdir ki, bu da xarici dəstəyin həcmində şisirdilməsinə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə isə borc alan ölkələrin xarici borclarının sürətlə artması müşahidə olunmuşdur. Xarici iqtisadi asılılığın güclənməsi keyns modeli sol radikal siyasi iqtisadiyyat tərəfdarlarının kəskin qınaq obyektinə çevrilmişdir.

Nəzərdən keçirilən modernləşmə konsepsiyası (iqtisadi artım nəzəriyyəsi) və iki defisit modeli inkişaf edən ölkələrdə kapital kimi məhdud amillərin istifadəsinə yönlədilmişdir və əmək kimi artıqlıq təşkil edən amilin istifadəsi açıq – aşkar nəzərə alınmamışdır. Bütün bunlar neoklassiklər tərəfindən neokeyns istiqamətinin ədalətli tənqidini müəyyənləşdirmişdir.

Bu modelin daha bir nəzərə çarpacaq qüsuru donor ölkələrin borclu ölkələrin daxili işlərinə qarışmasına faktiki olaraq haqq qazandırmalarıdır. Daha ciddi çatışmazlıq modelin təxmini xarakterə malik olmasıdır. Statistik məlumatın məhdudluğu və etibarlılığı şəraitində modelin bir çox vacib göstəriciləri (məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının absorpsion-hopdurma qabiliyyətinin müəyyən edilməsi) fəvqəl şərti xarakter daşıyır ki, onların köməkliyi ilə alınan proqnoz və tövsiyələrin dəyərini aşağı salır.

XX əsrin 70-ci illəri üçün xarakterik olan neokeynsçiliyin israfçı reseptində məyusluq “üçüncü dünya”nın modernləşdirilməsinin qərb konsepsiyasında əks olunmaya bilməzdi. Neokeynsçilərlə rəqabət aparan neoklassik istiqamət yaranan vəziyyətdən yararlanmağa cəhd etmişlər. Tədricən daha çox populyarlığı modernləşdirmənin yeni konsepsiyası – dualizm iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi qazandı.

1.2. Neoklassik və radikal inkişaf nəzəriyyələri

Neoklassik istiqamət nəzəriyyələri arasında ən son yarananlardan olmaqla XIX əsrdə formalaşmışdır. Onun yaradılmasını “marjinalist inqilab”ın ikinci mərhələsi ilə əlaqələndirirlər. Neoklassik nəzəriyyənin tədqiqatçıları A.Marşall, C.B.Klark, V.Pareto olurlar. Marjinalizm qərb iqtisad elmində bir istiqamətdir. Mübadilə dəyərinin kəmiyyəti bu və ya digər sərvətlərin istifadəsinin intensivliyindən asılı olması haqqında təsəvvürlər onun əsasını təşkil edir. Neoklassiklər əsas prinsipləri klassik istiqamətli sələflərindən götürərək, riyazi apparatdan istifadə etməklə, iqtisadi kateqoriyalar və onların son hədd kəmiyyətləri arasında funksional qarşılıqlı əlaqə yaratmaq və sistemli təhlil edilməklə əlavələr etmişlər.

Neoklassik məktəbin aparıcı nümayəndələrindən biri olan A.Marşallın “Ekonomiks prinsipləri” adlı əsas elmi işi 1890-cı ildə nəşr edilmişdir. Nəticədə dəfələrlə əlavələr edilərək yenidən nəşr edilmişdir. Klassiklərin ideyalarının qəbul olması nöqtəyi nəzərdən A.Marşallin təkmil rəqabət şəraitində iqtisadiyyatı onun iqtisadi maraqlarları mövqeyindən şərtlənməsini tədqiq etmişdir.

İqtisadi nəzəriyyənin predmetinin müəyyənləşdirilməsində “İqtisadiyyat” anlayışının istifadəsində palma birinciliyi ona aiddir. A.Marşalla görə “siyasi iqtisad və ya iqtisadi elm, insan cəmiyyətinin normal həyat fəaliyyətinin tədqiq edilməsilə məşğul olur”. O, insan xarakterini və bütün dünya tarixini formalaşdıran iki böyük gücün dini və iqtisadiyyatın olduğunu qeyd edirdi.

Bu baxımdan A.Marşalla görə iqtisadi elmin vəzifəsi əsas etibarilə faktların toplanılması, iqtisadi qanunların təbiətini sistemləşdirilməsi və dərk etməsindən ibarətdir. XVIII əsrin sonunda formalaşmış klassik siyasi iqtisadiyyat ilk bütöv iqtisadi nəzəriyyə məktəbi oldu. Onun banisi olan ingilis iqtisadçısı Adam Smit ilk olaraq təsərrüfat həyatının obyektiv qanunauyğunluqları haqqında biliyi sistemləşdirilmiş formada özünün “Xalqların sərvəti” kitabında təqdim etmişdir.

Neoklassik istiqamətin formalaşması marjinal elmi inqilabın gedişində baş vermişdir. Bu prosesin sonu isə ingilis iqtisadçısı Alfred Marşallın kitablarının nəşri nəticəsində baş verdi. Məhz A.Marşallın elmi əsərlərində iqtisadi

nəzəriyyənin neoklassik istiqaməti tamamilə formalaşmışdır. Bu marjinalizmin David Rikardonun təlimlərinin ayrı-ayrı elementləri kimi sintez olunur. Klassik siyasi iqtisad məktəbinin nümayəndələrinə məlum olmayan iqtisadi-riyazi modelləşdirmə neoklassiklərin metodologiyasının fərqli cəhətlərinə çevrilmişdir.

Neoklassik nəzəriyyə 1930-cu illərə qədər hökmranlıq etdi ki, bu dövrdə iqtisadiyyat elmində liderliyi ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keynsin davamçıları ələ keçirdilər. Buna görə də bu elmi inqilabı keyns inqilabı adlandırırlar. Neoklassiklərdən fərqli olaraq keynsçilər dövlət təsərrüfat həyatına müdaxilə etməmək ideyasını rədd etdilər və makroiqtisadi tənzimləmə nəzəriyyəsinin hazırladılar.

Təqribən 40 il ərzində neoklassika iqtisadi nəzəriyyənin əsas cərəyanına müxəlif mövqedə dayandılar, sonra isə dövlətin nüdaxiləsinin məhdudlaşdırılması ideyası yenidən populyarlıq qazandı. 1970- ci illərin elmi inqilabını bəzən “neoklassik kontrinqilab” adlandırırla, belə ki, neoklassik liderliyi iqtisad elminə qaytardı.

XXI əsrin əvvəlində neoklassik məktəb müasir iqtisad elminin əsas cərəyanı statusunu saxlayır, lakin artıq 1990-cı illərdə onun böhranı sezilməkdə idi. Çoxsaylı iqtisadçılar hesab edirlər ki, “ikinci gəliş” neoklassiklər həmçinin sona gəlir və müasir iqtisadi nəzəriyyə yeni elmi inqilabın kəndarında dayanır.

Beləliklə, neoklassik iqtisadi nəzəriyyə tarixində üç dövr dəqiq ayrılır:

- “köhnə” neoklassika (1890-1930);
- “müxəlif” neoklasika (1930-1960);
- müasir neoklassika (1970-ci illərdən bu günə kimi).

“Köhnə neoklassika”. Bazar təsərrüfatını təhlil edən bütün nəzəriyyələrin əsasında qiymətəmələgəlmənin prinsiplərini izah edən hər hansı bir konsepsiya dayanır. Klassik siyasi iqtisad nümayəndələri tərəfindən hazırlanan dəyərin əmək nəzəriyyəsi və son hədd faydalılıq marjinal nəzəriyyəsinin sintezi nəticəsində neoklassik konsepsiya formalaşmışdır.

A.Marşallın əsas novator ideyalarından biri onun sələflərinin qiymətəmələgəlmənin vahid amilinin axtarılması cəhdi ilə razılaşmamasıdır. Analoq qismində o

qayçının lezvası nümunəsi gətirirdi. Ona görə qayçının hansı lezvası üstdə və ya altdadır, hansı kağız vərəqini kəsir. Məhz qiymətin dualist konsepsiyasında A.Marşall faydalılıq həddi və istehsal xərcləri nəzəriyyəsini birləşdirmişdir. Onun fikrinə görə bazar qiyməti tələb (onun gücü əmtəənin faydalılıq həddi ilə müəyyən olunur) və təklifin (istehsal xərclərindən asılıdır) qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir. Ətrafında qiymətin tərəddüdünün baş verdiyi mərkəz normal qiymət və ya tarazlı qiymət tələb və təklifin bərabər olduğu halda yaranır.

Beləliklə, A.Marşallın qiymətmələgəlmə nəzəriyyəsi dəyər və qiymət məsələsində müxtəlif yanaşmalar arasında bir növ kompromiss oldu. Onun qrafiki təsviri, “marşall xaçı”, həmçinin A.Marşallın tələb və təklifin elastikliyi, qısamüddətli və uzunmüddətli dövrlər haqqında və onun digər nəzəri kəşfləri iqtisadi nəzəriyyənin əsas bölməsi oldu, hansılar ki, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin (mikroiqtisadiyyatda onu belə adlandırırlar) davranışına həsr edilmişdir.

A.Marşallın təlimlərinin iqtisad elminin inkişafına nəq dərəcədə güclü təsir etməsini o fakt göstərir ki, artıq XIX əsrin sonunda “siyasi iqtisad” anlayışı iqtisadi nəzəriyyənin adı kimi tədricən geniş istifadə dairəsindən çıxır və “iqtisadiyyat” anlayışı ilə əvəz edilirdi.

Neoklassik istiqamətin formalaşmasına A.Marşalldan əlavə XX əsrin əvvəllərində həmçinin başqa iqtisadçılar böyük əmək sərf etmişlər.

Amerika neoklassikasının banisi Con Beyt Klark gəlirlərin formalaşmasına izah vermişdir. Onun fikrinə görə bazar mexanizmi istehsal amillərinin mülkiyyətçilərinə onlar tərəfindən yaradılan məhsulun hissəsinə uyğun olan gəlir gətirir: pul kapitalı öz mülkiyyətçisinə faiz, kapital nemətləri-renta, sahibkarlıq fəaliyyəti-mənfəət, muzzdlu işçinin əməyi-əmək haqqını təmin edir. C.B.Klarka görə bununlaazad sahibkarlıq sistemi resursların ədalətli bölgüsünü təmin edir.

Neoklassik nəzəriyyənin sonuncu dahi nümayəndəsi italyan Bilfredo Pareto XX əsrin əvvəllərində neoklassik iqtisadi nəzəriyyənin bir neçə bölməsinə eyni zamanda əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

Xüsusilə, gəlirlərin bölgüsünü təhlil edərək o, belə dəyişiklikləri nəzərdə tutan pareto – optimallıq anlayışını elmə daxil etdi, hansında ki, başqa şəxslərin rifah halına ziyan vurmadan heç olmasa bir nəfərin rifah halı yaxşılaşır.

Rifah halının iqtisadi təhlilinə böyük töhfə verən ingilis iqtisadçı alimi Artur Piqu ilk olaraq baza özünü tənzimləmədə orqanik çatışmazlıqları dərin təhlil etməyə başlamışdır.

Neoklassik məktəb iqtisadçılarının konsepsiyaları fransuz iqtisadçısı Jan-Batist Seyin formalaşdırdığı qanununa əsaslanır. Bu qanuna əsasən öz təbiətinə görə tələbdən artıq istehsal etmək mümkün deyil. Jan-Batist Seyə görə əmtəənin təklifi şəxsi tələb yaradır (fabriklər nə qədər məhsul istehsal etsələr də, bütün məhsulları öz işçiləri almaq imkanına malikdirlər), nəticə etibarilə ümumi tələb və ümumi təklif arasında kənarlaşma imkanı yoxdur və həddən çox istehsal etmək kimi böhrandan ehtiyatlanmağa səbəb yoxdur. Hətta Böyük depressiyanın qızgın çağında, nə vaxt ki, ABŞ-da işsizlik əhalinin iqtisadi aktiv hissəsinin ¼-ni əhatə etmişdir, A.Piqun yazırdı: “Təkmil azad rəqabət şəraitində həmişə tam məşğulluğa nail olma tendensiyası olacaqdır).

“Böyük depressiya”1929-1933 neoklassik nəzəriyyəni xeyli nüfuzdan saldı. “Keysian inqilabı” ilə nəticələnən yeni doktrinin axtarışına başlanıldı: azad rəqabət dövrü təlimi bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi dövrü təlimləri ilə əvəz edildi.

“Müxalif” neoklassika. 1930-1960-cı illərdə keysian ideyalar ümumi tanınmış oldu. Lakin bu illərdə iqtisadi liberalizm iki dahi müdafiəçilərini və təbliğatçılarını– Lyudviq fon Mizes və Fridrix fon Hayekə qazandı

Avstriya-amerika iqtisadçısı L.fon Mizes iqtisadi fikir tarixinə azad bazar təsərrüfatı ideologiyasının müdafiəçisi kimi daxil oldu. Onun fikirlərinə görə sivilisasiyanın mütlək əsasını əmək bölgüsü, xüsusi mülkiyyət və sərbəst mübadilə təşkil edir. Sərbəst mübadilə ilə qırılmaz şəkildə qiymət-bazarın indikatoru. L.fon Mizes dövlət tənzimlənməsinin bütün formalarına qarşı çıxmışdır (Sovet sosializm dövlət tənzimlənməsindən F.D.Rüzveltin “yeni kurs”una kimi). Onun ideyası ən mühüm müddəsi mərkəzləşdirilmiş qiymət təyininin bazar tarazlığının yaranmasını

mümkünsüz etməsidir. L.fon Mizesə görə sosializm iqtisadi hesablaşmanı tamamilə inkar edirdi, buna görə də tənzimlənən iqtisadiyyat qaçılmaz olaraq “planlaşdırılan xaos”a çevrilməli idi.

Avstriya-amerika iqtisadçısı F.fon Hayek iqtisadi neoliberalizmin kəskin müxalif nümayəndəsi olmaqla dövlət tənzimlənməsini tamamilə inkar edirdi. Öz elmi əsərlərində keynsçilərin ilkin səhvlərini açdı. Belə ki, keynsçilər hesab edirdilər ki, guya əvvəllər azad bazar dövlət tənzimlənməsinə məruz qalmayıb və məhz buna görə o böhran yaşayır. F.fon Hayekə görə bazar sistemi heç vaxt sərbəst buraxılmayıb. Həmişə vergilərin və rüsunların toplanılması (fiskal siyasət) dövlətin əlində olub, həmçinin pul emissiyası üzrə inhisarçılıq və valyuta üzərində nəzarət (pul siyasəti). Buna görə də onun qeyd etdiyinə görə effektiv iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün bazarı dövlət tənzimlənməsilə “doldurmaq” deyil, məhz qərarlı şəkildə onu dövlət tənzimlənməsinin bütün təzahürlərindən azad etmək lazımdır.

C. fon Hayek özünün C.M.Keynsin iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin zəruriliyinin inkarında olduqca ardıcıl idi. Məsələn, bir çox iqtisadçıların pul dövriyyəsində dövlət inhisarçılığının olması ziyanlı olduğunu ehtimal edir və hesab edirdi ki, öz vəsaitlərilə təmin olunmuş kommersiya bankları tərəfindən xüsusi pulun buraxılması, pul təsərrüfatının ən yaxşı variantıdır.

C. fon Hayek təsdiq edirdi ki, işsizliyin əsas günahkarı infkiyasiya və ya defliyasiya deyil dövlət və həmkarlar ittifaqlarıdır. Belə ki, dövlət bir çox hallarda səmərəsiz iqtisadi siyasət yürütməklə, qeyri-düzgün qərarlar qəbul etməklə iqtisadi natarazlığa səbəb olur.

L.fon Mizes və C. fon Hayek təsdiq edirdilər ki, “dövlət tənzimlənməsi” ideyası ilə bazar mexanizmlərinə dövlət müdaxilə etməklə qaçılmaz olaraq yaxşılaşdırmağa deyil, məhz iqtisadiyyatın zəifləməsinə səbəb olacaqdır.

1970-ci illər neoklassiklərinin revanşı (müasir neoklassika) elmi-texniki inqilab erasının başlanması ilə əlaqədardır. Belə ki, dövlət tənzimlənməsinin artıq köhnə (keynsian) metodları olduqca “gobud” olduğundan yeni yanaşmalar tələb olunurdu.

Müasir neoklassiklər təsərrüfatın bazar sistemi ideal olmasa da iqtisadi sistemlərin ən yaxşı tipi olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Diqqəti dövlət tənzimlənməsinin tənqidinə yönəldərək onlar bazarın çatışmazlıqlarının deyil, əsasən yeni yaradılan daha təhlükəli təzhürlərin ləğvini əsas olduğunu qeyd edirlər.

XX əsr neoklassiklərindən fərqli olaraq müasir neoklassiklər artıq bir qayda olaraq dövlətdən “geçə mühafizəkarı” funksiyasını yerinə yetirməyi tələb etmirlər. Belə ki, monetarizm tərəfdarları (Milton Fridmen – onların lideri) makroiqtisadi səviyyədə fiskal siyasətin deyil, fəal kredit-pul siyasətinin həyata keçirilməsi ideyasını əsaslandırır. İctimai seçim nəzəriyyəsinin tərəfdarları (bu istiqamətin banisi amerika iqtisadçısı Ceyms Byukenendir) əsas diqqəti dövlətin ali hakim roluna yönəldirlər. Onların fikrinə görə dövlət yalnız təsərrüfat qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarət etməməli, həmçinin onu aktiv olaraq təkmilləşdirməlidir.

Beləliklə, keysianların və müasir neoklassiklərin də yanaşmalarında dövlət tənzimlənməsi inkar edilmir. Bu məktəblər arasında fərq yalnız iqtisadi siyasətin bu və ya digər məqsəd və üsullarının prioritet olmasındadır (cədvəl 1). Bu fərqlərin sadələşdirilmiş şəkildə dərk edilməsi "oyun" analogiyasından istifadə edilərək əldə edilir. Keysianların nöqteyi nəzərinə görə dövlət ölkənin iqtisadi artımını daha çox stimullaşdıran “komanda” tərəfində çıxış edən təsərrüfatçılıqda fəal “oyunçu”dur. Müasir neoklassiklərin yanaşmalarına görə dövlət təsərrüfatçılıq həyatı üçün daha effektiv “oyun qaydası” hazırlayan müstəqil, azad (satılmayan) “hakim” olmalıdır.

Müasir neoklassika özündə çoxsaylı rəqabət aparan istiqamətlərin məcmusunu əks etdirir, tərəfdarları hansı ki, ümumi liberal münasibətlərlə birləşmişdir, lakin bir-birlərilə bir çox nəzəri və praktiki məsələlər üzrə mübahisə edirlər. XX əsrin sonu neoklassik məktəblər arasında ən məşhur monetarizm hesab edilir.

İlk baxışdan monetarizm (XX əsrin sonunda monetarizm neoklassikanın lideri kimi) müasir bazar iqtisadiyyatında pulun rolu barədə nəzəriyyədir. Bazarı

öyrənərkən bu nəzəriyyənin tərəfdaşları pul-kredit mexanizminin bazar mexanizmində vacib rol oynadığını təsəvvür edərək onu önə çəkirlər. Monetaristlər XX əsrin əvvəlində amerika iqtisadçısı İrvinq Fişer tərəfindən işlənilmiş – pulun kəmiyyət nəzəriyyəsinin davamçılarıdır. Eyni zamanda monetarizm – bu bazar təsərrüfatının vahid nəzəriyyəsi, təkrar istehsal probleminə xüsusi yanaşma, sosial siyasət, beynəlxalq iqtisadi əlaqə və hətta çinayətkarlıqla mübarizədir.

Cədvəl 1: Dövlət iqtisadi siyasət probleminə keysçilərin və müasir neoklassiklərin yanaşmalarının fərqləri

Dövlətin iqtisadi siyasət problemləri	Keysianların tövsiyələri	Müasir neoklassik nəzəriyyələrinin tövsiyələri
Dövlətin müasir iqtisadiyyatda rolu	Əhəmiyyətli	Məhdud
Dövlət siyasətinin əsas məqsədləri	Antitsiklik tənzimlənmə, sosial siyasət	Bazarın azad fəaliyyətinin təmin edilməsi, antiinflasiya siyasəti
Dövlət siyasətinin əsas metodları	Büdcə ayırmaları, vergilər, çevik kredit-maliyyə siyasəti	Stabil kredit – maliyyə siyasəti
Dövlət xərcləri, dövlət büdcəsinin kəsiri	Yüksək xərclər, büdcə kəsiri – tənzimlənmənin zəruri alətləri	Minimum xərclər, büdcə kəsiri ziyanlıdır
Vergilər	Yüksək və mütərəqqi	Aşağı və proporsional

Mənbə: Место неоклассики в истории экономической теории, https://studbooks.net/1952792/ekonomika/sovremennaya_neoklassika (10.12 2018)

Monetaristlərin əsas ideyası, bazar iqtisadiyyatının hələ də səmərəli özünü-tənzimləməyə qadir olmasından ibarətdir. Çətinliklər bazar iqtisadiyyatının daxilində deyil, xaricində yaranır.

Monetaristlərə görə iqtisadiyyata dövlətin müdaxilə etməsi təbii tənzimləyici hərəkətlərini tamamlamaq əvəzinə onları bloklayır. Dövlətin özünün rolu məhduddur. Belə ki, o əlavə tələb yarad bilər, lakin əmtəə təklifini artırma bilməz. Digər tərəfdən dövlət qısamüddətli perspektivə yönəlik olmaqdadır, bazara isə vaxt lazımdır ki, çətinlikləri dəf etsin. Beləliklə, hökumət, efemerli ani nəticələrin əldə edilməsi naminə dərhal işləməyən, lakin daha dayanıqlı nəticə verən “görünməyən əl” mexanizminin işləməsinə imkan vermir.

Monetarizm üçün tədqiqatın əğırlıq mərkəzinin və praktiki tövsiyyələrin kredit-pul əlaqələri sahəsinə daşınması xarakterikdir. M.Fridmen və onun kolleqalarının fikirlərinə görə məhz pul bazarın əsas “qurulmuş stabilizator”u ola bilər. Beləliklə, əgər neoklassiklər XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəli öz diqqətlərini mikroiqtsadi proseslərə yönəltmişlərsə, XX əsrin ikinci yarısı neoklassikləri makroiqtisadi problemləri fəal öyrənməyə başlamışlar.

“Radikal iqtisadi nəzəriyyə” anlayışı alrında sosialist və ya marksist ənənələrilə yerinə yetirilən işlərin ümumi adı baş düşülür (<http://www.econbook.ru/history/doctrine/radical-economic-theory>).

Radikal iqtisadçılarının baxışları müxtəlif təbiətə malik olmaqla müəyyən ümumi doqmalara söykənir. Ona uyğun olaraq iqtisadi və sosial problemlərin əksəriyyəti kapitalist xüsusi mülkiyyət iqtisadiyyatından gəlir. İnsanların həyat şəraitinin radikal və genişmiqyaslı yaxşılaşdırmaq üçün bu iqtisadiyyat ləğv edilməlidir. Ortadoksal iqtisadi nəzəriyyə sosial həqiqəti açıqlamaq imkanında deyil və kapitalizm analogiyası kimi çıxış edir.

1950-1980-ci illərdə radikal iqtisadi nəzəriyyədə gəliri, kapitalın və hakimiyyətin qeyri-bərabər bölgüsü məsələləri intensiv olaraq işlənilmişdir.

Dünya sosializminin çökməsindən sonra radikal iqtisadi nəzəriyyəsinin cazibə mərkəzi Latın Amerikasısı ölkələrinin universitetlərinə daşındılar.

Radikal iqtisadi nəzəriyyəyə uyğun olaraq özgəninkiləşdirmənin bütün formaları kapitalizminictimai istehsal münasibətlərində öz köklərinə malikdirlər. Fəhlə yalnız nə istehsal etdiyinin üzərində nəzarəti itirmədi, o nə istehsal edirsə o da ona nəzarət edir. Böyük sənaye potensialı, hansıları ki, o istehsal etmişdir indi onun həyatında hakimlik edir.

Kapitalizmin mümkün dağılması üçün iki rəqabət xarakterə amlıq edən izah təklif olunur. Bir şərhə görə kapitalizm zəruri istehlak səviyyəsindən nisbətən artıq məhsul istehsal etməklə əmtəə çoxluğu yarada bilər ki, onu sonradan bütövlükdə istifadə etmək mümkün olmaz.

Radikal iqtisadi nəzəriyyə kasıb ölkələrin inkişafı probleminə də baxır ki, onların tərəqqi yolunda uğursuzluğunu o iqtisadi imperializm və neokolonializm

siyasəti ilə izah edir. Belə siyasətin reallaşdırılmasında əsas rolu transmilli şirkətlər oynayır. Transmilli şirkətlərin iştirakı ilə ikisektorlu iqtisadiyyatın inkişafı ənənəvi iqtisadiyyata az-acıq müsbət təsir göstərir, yerli heyətin hazlanmaması, mənfəətin geri qaytarılması və kasıb ölkələrdə bir çox hallarda təbii resursların dağıdıcı şəkildə istifadəsi onların iqtisadi vəziyyətini korlayır ki, nəticədə mövcud zəif inkişaf səviyyəsi daha da zəfləyir.

Kapitalizmdə resursların qeyri-bərabər bölgüsünə yol verilməsi təsdiq edilir. Belə ki, o resurslar həddən çox hərbi məqsədlə və əhəlinin orta və orta təbəqəsinin istifadə etdiyi məhsullara sərf edildiyi halda, ictimai malların istehsalına əhəmiyyətli dərəcədə az sərf edilir. Eyni zamanda ictimai xərclərin çatışmazlığı müşahidə olunur ki, bu da ətraf mühitin çirklənməsinə, ərazilər üzrə əhəlinin həddən çox məskunlaşması və təbii resursların tükənməsinə gətirib çıxarır.

Belə vəziyyətdə dövlətin müdaxiləsi zəruridir. Aparılan iqtisadi siyasətlə dövlət iqtisadiyyata o zaman müdaxilə edir ki, haçan onun nəticəsi dövlətin və yerli burjuyun müdafiəsinə yönəldilmişdir, hansı öz növbəsində böyük biznesin inkişafına mane olur.

Kasıb ölkələrin uğurlu inkişafı üçün bu qrup iqtisadçıların fikrinə görə dövlətin roluna onun gücləndirilməsi istiqamətində yenidən baxılması zəruridir.

Radikal iqtisadi nəzəriyyənin tərəfdarları ortodoksal iqtisadi nəzəriyyəyə uğursuz kimi baxır, çünki sonuncu olaraq aqreqat kəmiyyətlər istifadə olunur, hansı ki, xalqa və makroiqtisadi səviyyədə onun fəaliyyətilə bilavasitə əlaqəyə malik deyil, o zaman sinfi təhlili olmamasına görə makroiqtisadi səviyyədə faydalılıq və üstünlüyün sosial mənbələri tamamilə inkar edilir.

Təsdiq edilir ki, əgər təhlil elmi olmuşdursa, o zaman hadisə və ya təzahürlərin bilavasitə səbəblərini müəyyən etmək lazımdır. Lakin bunları hələ ki, ortodoksal iqtisadi nəzəriyyə edə bilməmişdir.

1.3. Azərbaycan və xarici ölkələrin təşkilatları ilə əlaqələrin müasir vəziyyəti

Öz dövlət istiqlalının bərpasının ilk çağlarında Azərbaycan iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə böyük önəm verirdi. Ölkəmizin ciddi və hərtərəfli böhranda olması həmçinin xarici iqtisadi münasibətlərə də əhəmiyyətli dərəcədə ciddi təsir edirdi. Ötən dövrlərdən fərqli olaraq, özünün müstəqil beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi Azərbaycan xarici ticarət münasibətlərin irəliləməsində xeyli mühüm dəyişikliklərə nail ola bilmişdir.

Hal-hazırda respublikamız dünya dövlətləri ilə qurduğu iqtisadi münasibətləri get-gedə genişləndirir. Bu gün Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətləri bütün iqtisadi əlaqələr sistemini əhatə edir, dinamik. Beynəlxalq birlik tərəfindən toplanmış təcrübə nümayiş etdirir ki, çağdaş dövrümüzdə milli iqtisadiyyatın təşəkkül tapması və inkişaf etməsi yolunda rast gəlinən çətinliklərin öz həllini tapması xeyli dərəcədə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dərinləşdirilməsi və tərəqqisi sayəsində milli iqtisadiyyatımızın beynəlxalq təsərrüfat sistemində effektiv surətdə nüfuzunun və üzvi surətdə birləşməsinin təmin edilməsindən asılıdır. Bunun izahı ondan ibarətdir ki, hazırkı zamanda dünyada müşahidə olunan global keyfiyyət dəyişiklikləri, misal üçün, beynəlxalq əmək bölgüsünün son dərəcə dərinləşməsi, mühüm problemlərin daha da qabarıq surətdə özünü büruzə verməsi, elmi-texniki inkişaf tempinin artması və sair, dünya iqtisadi əlaqələrə nüfuzetmə prosesini obyektiv zərurətə çevirmişdir.

Ancaq bu kimi siyasi kursun gerçəkləşdirilməsi şəraitində beynəlxalq təsərrüfat sistemində aktiv şəkildə inteqrasiya etməklə dünya ölkələri tələb olunan uyğun rezervlər mövcud olmadığı təqdirdə də cəmiyyət tərəfindən irətlə sürülən tələbləri daha hərtərəfli təmin etmək, iqtisadiyyatın rəşional strukturunu formalaşdırmaq iqtidarında olur. Buna bənzər kimi digər məsələlərin həll olunması isə beynəlxalq əmək bölgüsündə bu dövlətlər öz sərəncamlarında olan üstünlükləri reallaşdırmaq fürsətini qazanmış olur. Əminliklə söyləmək olar ki, hazırda təbii resursların rezervləri nöqtəyi-nəzərdən özündən bir neçə dəfə daha zəngin olan dövlətlərə öz şərtlərini diktə edən dövlətlərin əldə edə bildikləri uğurların əsas

qismində səbəbi həmin ölkələrin beynəlxalq təsərrüfat sistemində rəşional və effektiv integrasiya olunmaları göstərilməlidir.

Qeyd etdiklərimizdən belə bir qənaət hasil olunur ki, çağdaş dövrümüzdə tərəqqinin təmin edilməsi ancaq və ancaq xarici və daxili amillərin dialektik vəhdətdə bir araya gəlməsi zamanı gerçəkləşdirilə bilər.

Ancaq bu da bir gerçəklikdir ki, beynəlxalq təsərrüfat sistemində effektiv surətdə integrasiya etmək məqsədilə, hər şeydən əvvəl, ölkə iqtisadiyyatının beynəlxalq təsərrüfat sistemində nüfuz etmək siyasətinin elmi əsasları işlənilib hazırlanmalıdır.

Metodoloji nöqteyi-nəzərdən qeyd etdiyimiz problemin müsbət həlli prosesi çağdaş dövrümüzdə milli iqtisadiyyatın beynəlxalq təsərrüfat sistemində nüfuz etməsinin başlıca prinsiplərinin araşdırılmasını, Azərbaycanın beynəlxalq əmək bölgəsində malik olduğı üstünlüklərin təsbit edilməsini, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin hazırkı vəziyyətinin dərin və hərtərəfli analizi, yaşanan problemlərin üzə çıxarılmasını, onların həll variantlarının müəyyənləşdirilməsini, eləcə də bütün bunların bazasında müvafiq səmərəli təkliflər paketinin işlənilib hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Son zamanlarda beynəlxalq təsərrüfat sistemində baş verən prosesləri və dünyada qabaqcıl yerlərdə qərarlaşan dövlətlərin topladığı təcrübənin araşdırılması belə bir qənaətə gəlməyə imkan vermişdir ki, çağdaş dövrümüzdə Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq təsərrüfat sistemində nüfuz etməsi siyasətinin başlıca prinsiplər qismində bunlar qeyd edilməlidir:

- milli iqtisadiyyatın şəffaflığı artırılmalıdır;
- Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi istiqamətində tətbiq edilən mexanizm dünyada qəbul olunmuş hüquqi normalara və beynəlxalq təcrübəsinə uyğun gəlməlidir;
- milli iqtisadiyyatımızın, habelə beynəlxalq ticarət əlaqələrinin strukturu respublikamızın iqtisadi potensialına, onun daxili tələbatlarına, eləcə də beynəlxalq əmək bölgəsində yiyələndiyi üstünlüklərə müvafiq qaydada formalaşdırılmalıdır;

- dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin qabaqcıl formalarından istifadə olunması məqsədilə münasib şərait yaradılmalıdır;
- dünya ölkələri ilə formalaşdırılan iqtisadi bağlılıqlar siyasi, psixoloji-etnik və bu kimi digər faktorlarla deyil, məhz iqtisadi rəsonallıq və zərurətin nədən ibarət olduğu məntiqi əsasında şərtləndirilməlidir;
- Azərbaycan özünün milli maraqlarına uyğun olan beynəlxalq və regional iqtisadi qurumlarda yer almalı və bu təşkilatların fəaliyyətində aktiv surətdə öz iştirakını gerçəkləşdirməlidir;
- dünya ölkələri ilə yaradılan iqtisadi əlaqələr hər zaman strateji hədəfləri, eləcə də elmi-texniki inkişafın üstünlüklərini diqqət mərkəzində saxlamalı, dövlətimizin malik olduğu rezervlərdən effektiv, qənaətlə və səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir;
- Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi daim hədəfdə olmalıdır.

Həyata keçirilmiş araşdırmalar və analizlərdən aydın olur ki, respublika iqtisadiyyatının beynəlxalq təsərrüfat sisteminə rəsonal inteqrasiyası olunması məqsədilə ölkəmizdə rəal imkanlar mövcuddur. Onlardan effektiv şəkildə yararlanmaq Azərbaycan qarşısında yer alan bir çox mühüm aktual sosial və iqtisadi məsələlərin həlli istiqamətində əhəmiyyətli rola malik olmaqla bərabər, gələcəkdə ölkəmizin dünyanın inkişaf etmiş dövlətləri arasında yer almasını təmin edə bilər.

Bu araşdırma və analizlər nəticəsində əldə olunan qənaətlərə əsasən, respublikamızın beynəlxalq təsərrüfat sisteminə inteqrasiya olunmasının üstün cəhətləri və ilkin şərtləri bunlardır:

1. Ölkəmizin əlverişli coğrafi mövqeyinə, nəqliyyat infrastrukturuna malik olması ilə bərabər, burada inkişaf etmiş dünya əhəmiyyətli daşınma şəbəkəsi, misal üçün, müasir hava, su, dəmiryolu və avtomobil yolları, eləcə də neft-qaz kəmərləri, vardır. Bütün bunlar dünya ölkələri ilə intensiv əlaqələr qurmaq imkanını təmin etmiş olur;

2. Ölkəmiz zəngin və hərtərəfli təbii-iqtisadi potensiala malikdir ki, bu sırada böyük mineral xammal ehtiyatları, əlverişli təbii və iqlim şəraiti, sərbəst əmək ehtiyatları göstərilməlidir;

3. Respublikamızda ən qabaqcıl texniki və iqtisadi bazası olan mühüm sənaye müəssisələri, istehsal sahələri, eləcə də infrastruktur obyektləri mövcuddur;

4. Azərbaycanda böyük elmi potensial, yüksək ixtisaslı kadr potensialı vardır;

5. Azərbaycanda bazar prinsiplərinə əsaslanan iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi istiqamətində iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi genişlənməlidir;

6. Respublikamızda xarici maliyyə mənbələri hesabına investisiyaların cəlb edilməsi, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması, eləcə də inkişaf etdirilməsi barədə müvafiq hüquqi-normativ qanunvericilik aktlarının qəbulu və tələb olunan səviyyədə həyata keçirilməsi;

7. Azərbaycanda artıq xarici biznes və sahibkarlıq dairələri ilə müştərək iş birliyinin yaradılması;

8. Ölkəmizdə dünya ölkələri arasında iqtisadi sazişlərin bağlanması, Azərbaycanın bəzi beynəlxalq müqavilələrə, razılaşmalara qoşulması, habelə beynəlxalq, regional iqtisadi struktur və birliklərə üzv olması və s.

Həyata keçirilən tədqiqat və təhlillər əinliklə söyləməyə əsas verir ki, respublikamızın qonşu ölkələrlə, o cümlədən Türkiyə dövləti və İranla da mövcud olan iqtisadi əlaqələr daim genişlənməkdədir.

Ölkəmizin dünya dövlətlərindən idxal etdiyi məhsullar sırasında İran məhsullarının xüsusi çəkisi böyükdür.

Respublikamızın Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən açıqlanan rəqəmlərin və müvafiq materialların analizi göstərir ki, ölkəmiz 2014-cü ildə İrandan bəzi məhsul növləri idxal etmişdir. Həmin məhsullar arasında daha çox həcmli olanları cədvəl 2-də verilənlərdir.

Ölkəmizin hüdudlarından kənardan ölkəyə gətirilən ərzaq məhsulları arasında İranın yeri böyükdür. Cənub qonşumuz hətta bəzi ərzaq məhsulları üzrə respublikamızın ümumilikdə idxal etdiyi əmtəələr içərisində birinci yerdədir.

Cədvəl 2: İran İslam Respublikasından Azərbaycan Respublikasına idxal edilən mühüm məhsul növləri, 2014-cü il üzrə

	Məhsul növləri	Məhsulun həcmi
1	Süd və süd məhsulları, kq	14599
2	Tərəvəz, kq	2190
3	Meyvə, kq	994925
4	Kartof, kq	330912
5	Qənnadı məhsulları, kq	113386
6	Kosmetik vasitələr, ədəd	31145
7	Geyim ləvazimatı, ədəd	73969
8	Mətbəx və yeməxana ləvazimatı (qab-qacaqlar), ədəd	127012

Mənbə: ölkələr üzrə xarici ticarət əlaqələri,
<http://etsim.az/db/ticaret/xariciticaret7.php> (21.11.2018)

Cədvəl 2-də idxal olunan məhsulların ən əhəmiyyətli çəkiyə malik olanlar verilmişdir. Bu məhsullar arasında üstün çəkiyə malik olanları əsasən meyvə (994925 kq), kartof (330912 kq), qənnadı məhsulları (113386 kq), geyim ləvazimatı (173969 ədəd) və mətbəx və yeməxana ləvazimatı (qab-qacaqlar) (127012 ədəd) məhsullarıdır.

Cədvəl 3-də verilənlərə istinadən qeyd etmək olar ki, ölkənin idxal həcmi ildən ilə artmaqdadır. Belə ki, əgər 1995-ci ildə ümumi idxal həcmi 667 656,7 min doll., təşkil edirdisə, artıq bu həcm 2000-ci ildə 1 172 071,5 min doll., 2005-ci ildə 4 211 221,8 min doll., 2010-cu ildə 6 600 611,6 min doll., 2015-ci ildə 9 216 677,1 min doll., və nəhayət 2018-ci ildə isə 11 464 970,1 min ABŞ dolları və ya 1995-ci illə müqayisədə 17.17 dəfə, 2015-ci illə müqayisədə isə 1.24 dəfə çox həcmdə məhsul idxal edilmişdir.

İdxalın ümumi həcmində Rusiya Federasiyası birinci yerdədir. Belə ki, 1995-ci ildə ümumi idxal həcminə görə RF 88 323,0 min doll. ilə Türkiyədən (140 510,2 min doll.) sonra ikinci yerdə idisə artıq 2000-ci ildə 249 326,7 min doll., 2005-ci ildə 717 222,6 min doll., 2010-cu ildə 1 145 008,7 min doll., 2015-ci ildə 1 437 937,2 min doll. və 2018-ci ildə isə 1 885 164,6 min doll. idxal həcmi ilə birinci yeri tutan ölkədir.

Bu baxımdan da qeyd etmək olar ki, Rusiya Federasiyası Azərbaycan Respublikası üçün ticari baxımdan əhəmiyyətli dövlətdir.

Azərbaycan Respublikası üçün ixrac baxımdan əhəmiyyətli olan ölkələri ixrac həcminə görə İtaliya (5879775,3 min doll.), Türkiyə (1825 981,5 min doll.), Almaniya (659912,8 min doll.), ABŞ (331458,7 min doll.) və digərləri kimi ifadə etmək olar.

Cədvəl 3: Ölkələr üzrə idxal və ixrac, min ABŞ dolları

Ölkələr	1995	2000	2005	2010	2015	2018
Cəmi idxal	667 656,7	1 172 071,5	4 211 221,8	6 600 611,6	9 216 677,1	11 464 970,1
Cəmi ixrac	637 199,0	1 745 220,0	4 347 151,2	21 360 210,2	12 729 138,5	19 458 632,5
MDB, cəmi idxal	209 464,0	365 219,7	1 404 029,4	2 051 109,3	1 961 097,3	2 862 139,7
o cümlədən: RF	88 323,0	249 326,7	717 222,6	1 145 008,7	1 437 937,2	1 885 164,6
MDB, cəmi ixrac	239 418,0	160 562,7	696 954,1	1 983 871,2	526 374,2	1 138 217,0
o cümlədən: RF	100 189,0	98 286,9	285 416,1	773 551,8	417 755,1	665 741,4
Digər ölkələr -cəmi idxal	458 192,7	806 851,8	2 807 192,4	4 549 502,3	7 255 579,8	8 602 830,4
Digər ölkələr -cəmi ixrac	397 781,0	1 584 657,3	3 650 197,1	19 376 339,0	12 202 764,3	18 320 415,5
Almaniya	43 808,1	67 552,3	256 335,4	607 067,6	689 996,7	659 912,8
ABŞ	13 338,2	104 131,8	141 272,8	206 271,1	847 389,4	527 168,9
Çin	2 817,1	23 090,5	173 812,0	587 618,7	511 916,7	1 196 673,5
İİR	80 332,1	56 830,2	76 318,4	118 238,6	90 455,4	414 801,0
İsveçrə	3 267,2	56 239,4	26 645,5	96 875,9	99 204,7	512 947,9
İtaliya	2 489,1	28 098,6	94 574,0	118 312,1	587 764,7	340 085,8
Türkiyə	140 510,2	128 502,6	313 001,6	771 442,4	1 171 385,4	1 576 864,6
Yaponiya	1 339,5	16 390,7	70 610,5	146 304,8	558 097,7	383 889,7
Digər ölkələr -cəmi ixrac	397 781,0	1 584 657,3	3 650 197,1	19 376 339,0	12 202 764,3	18 320 415,5
Almaniya	43 808,1	67 552,3	256 335,4	607 067,6	689 996,7	659 912,8
ABŞ	1 113,0	8 004,7	43 158,0	1 627 999,8	337 704,4	331 458,7
Çin	1 750,0	4 878,9	99 237,7	338 850,5	53 194,8	113 573,5
İİR	186 088,0	7 662,2	166 468,0	124 980,7	34 257,0	31 231,7
İsveçrə	28 282,0	45 842,7	1 712,4	94 428,6	96 792,3	135 440,1
İtaliya	26 447,0	762 544,8	1 315 742,0	7 044 153,9	2 254 330,5	5 879 775,3
Türkiyə	26 445,0	104 981,0	275 959,3	170 893,7	1 477 256,7	1 825 981,5
Yaponiya	-	119,4	18,3	164,1	871,3	10 021,2

Mənbə: ölkələr üzrə idxal və ixrac, <http://etsim.az/db/ticaret/xariciticaret2.php/> (16.02.2019)

Digər ölkələrlə idxalın vəziyyətinə diqqət yetirsək məlum olur ki, ölkəmizə daha çox Türkiyədən, Çindən, Almaniyadan, ABŞ-dən, İsveçrədən, İrandan, Yaponiyadan və həmçinin İtaliyadan məhsullar daxil edilir. Eyni zamanda ölkəmiz bir çox ölkələrə, o cümlədən də sadalanan ölkələrə çoxçeşiddə məhsullar ixrac edir.

İxrac ölkələri arasında daha çox idxal həcminə malik olanı məlum səbəblərdən İtaliya dövlətidir. Bu Azərbaycan neftinin böyük həcmdə alıcı ölkəsi təbbi ki, İtaliya olduğundan həmin ölkə ixracatçı ölkələr arasında birinci yerdədir.

Beləliklə aparılan təhlillərin nəticəsi göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatında əsas rolu bilavasitə Azərbaycanla xarici ticarət münasibətləri yaradan idxal və ixrac əməliyyatlarının aparılmasında mühüm rol oynayan ölkə İtaliya, Türkiyə, Rusiya və İrandır. Bu ölkələrlə xarici ticarətin idxal və ixrac baxımdan dəyərləndirmədən məlum olur ki, Azərbaycan daha çox idxalın təsiri altında qalmaqla xarici valyutanın xaricə axınının qarşısını heç bir vəclə ala bilməz.

Hər bir halda xarici ticarət münasibətlərinin milli maraqlar nəzərə alınmaqla sətrbəst şəkildə həyata keçirilməsi gələcəkdə də Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün zəruri olan amillərin daha ucuz qiymətlərlə ixracına üstünlük verməli və ixracyönümlü məhsulların istehsalını artırmalıdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DÜNYA İQTİSADİYYATINDA ROLU

2.1. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri

1973-cü ildə neft embarqosu və İranda İslam inqılabı xam neftə qiymətin kəskin artmasına səbəb olmuşdu. Nəticədə isə neftə tələbin səviyyəsi ciddi həcmdə azalmışdı. Embarqoya və inqıablara baxamıyaraq 1980-ci ilə neftin qiyməti artaraq bir barelə görə 35 ABŞ dolları səviyyəsinə çatmışdı. Lakin 1986-cı ildə neftin qiyməti kəskin şəkildə azalaraq bir barel neftin qiyməti 10 ABŞ dolları səviyyəsinə düşmüşdü.

Tələbatdan artıq neftin hasil edilməsi 1980-ci illərin əvvəllərində qərb ölkələrdə enerji daşıyıcılara qiymətin yüksək olması nəticəsində iqtisadi aktivliyin zəifləməsi, enerjiyə qənaətçi texnologiyanın geniş tətbiqi prosesini sürətləndirdi.

Eyni zamanda ABŞ prezidenti Karterin göstərişi əsasında neft qiymtlərinin dövlət tənzimlənməsinin ləğv edilməsi və Reyqan administrasiyasının investisiyaya tətbiq edilən vergi dərəcələrinin azaldılması ölkənin neft sənayesinin inkişafına və nəticə etibarilə hasilatın artmasına gətirib çıxarmışdı. Həmçinin Səudiyyə Ərəbistanının da hasilatı artırmaq cəhdi yenidən dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsinə səbəb olmuşdu.

1979-1981-ci illərdə ABŞ, Avropa və Yaponiyada neft istehlakı təqribən 13% azalmışdı. Qeyd olunan dövrdə xam neftə qiymət səviyyəsinin daha 46% azalması və tələbatdan artıq istehsalı neft ölkələrinin iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurdu. Bu ölkənin tərkib hissəsi olan Azərbaycan Respublikasının sənaye istehsalında neft hasilatı və neft maşınqayırması mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Azərbaycan sovetlər dövründə yüksək inkişaf etmiş sənaye və çoxsahəli kənd təsərrüfatına malik Respublikaya çevrilmişdi. Ölkə iqtisadiyyatının strukturunda əsas xüsusi çəkiyə malik olanı neft sənayesi və onunla əlaqədar neftmaşınqayırması idi. Neft sənayesi ilə sıx əlaqəli olan və boru istehsal edən metallurgiya sənayesi də inkişaf etdirilmişdi.

Azərbaycanın daha sürətli tempdə inkişafı keçən əsrin 70-85-ci illərinə təsadüf edir. Belə ki, məhz bu dövrdə elektronika, radiotexnika, cihazqayırma, kənd təsərrüfatı maşınqayırması və digərləri yaradılmış və tam gücü ilə işləmişdir.

Ölkə iqtisadiyyatı ittifaqın digər respublikalarının iqtisadiyyatı ilə sıx əlaqəli idi. Azərbaycan həmin respublikaları kimya və yanacaq sənaye, əlvan və qara metallurgiya, neft maşınqayırma, cihazqayırma, metalemalı, yüngül sənaye sənaye və digər sahə məhsulları ilə (o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsulları ilə) təchiz edirdi. Ölkəmiz isə digər respublikalardan gətirilən dəzgah, müxtəlif kənd təsərrüfatı maşınları, avtomobil, geyim, qida məhsulları və qab-qacaq və s. bu kimi məhsullarla təmin edilirdi.

Keçən əsrin 89-cu ilində Azərbaycanın respublikalar arası mübadiləsinin payında demək olar ki, 94%-i məxaric və 73%-i isə mədaxil təşkil edirdi. Bu isə 9-14% ümumi ittifaq göstəricilərini üstələyirdi. Buna baxmayaraq Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə Latviya, Estoniya, Litva və cənubi qafqazın digər respublikaarından, həmçinin Kazaxstandan geri qalırdı.

BMT-nin məlumatına görə 1990-cı ildə Azərbaycan insan potensialının inkişaf indeksinə görə dünyanın 173 ölkəsi arasında 62-ci, ittifaq respublikaları arasında isə 10-cu yerdə olub.

Respublikamızın müstəqillik əldə etdikdən sonra hökumətin qarşısında duran ilk və daha mühüm vəzifəs bazar iqtisadiyyatının əsaslarının formalaşması müəyyənləşdirilmişdir. Lakin bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının ilk illəri güclü transformasiya tənəzzülü ilə müşayiət olundu. Tənəzzülün baş verməsinin əsas səbəbləri kimi respublikalar və onların bilavasitə müəssisələri arasında mövcud olan iqtisadi-təsərrüfat əlaqələrin kəsilməsi, dövlət sifarişlərinin azalması və bir çox sahələrdə tamamilə sifarişlərin tam dayandırılması, qiymət nisbətlərinin dəyişməsi və digər bu kimi neqativ amillər çıxış edirdi. İqtisadiyyatın inkişafında müşahidə olunan neqativ tendensiyaaların səbəblərindən biri də ermənistan-Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin daha da güclənməsi və aktiv müharibənin uzunmüddət davam etməsi və hazırda da passiv müharibə şəraitinin olmasıdır.

Nəticədə ölkə iqtisadiyyatında baş verən tənəzzül keçmiş ittifaq respublikaları ilə müqayisədə daha kəskin oldu. Keçən əsrin 92-95-ci illərində ümumi daxili məhsulun azalma tempi 19,3% təşkil etmişdir. Qeyd edilən illərdə məcmu iqtisadi eniş 58,0% -ə yaxın olmuşdu. Bu illər ərzində sənaye istehsalının həcmi orta hesabla ildə 24,%, kənd təsərrüfatında isə 15,0% azalmışdır. Yeni iqtisadi şəraitə keçidlə əlaqədar yaranan transformasiya eniş dövründə investisiya yatırımlarında da kəskin azalma müşahidə olunmuşdu. Belə ki, XX əsrin 91-ci ili ilə müqayisədə investisiya yatırımının həcmi 43% azalmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə kəskin sürətdə istehsal azalmış, tələbatın səviyyəsi aşağı düşmüş və sürətli inflyasiya prosesi müşahidə olunurdu.

Belə ki, keçən əsrin 90-95-ci illərində ümumi daxili məhsulun həcmi ildə orta hesabla 15% azalırdı. 1991-ci ildən ölkədə başlayan iqtisadi vəziyyətin kəskinləşməsinin qarşısını almaq makroiqtisadi sabitləşdirmə proqramlarının reallaşdırılmasından sonra mümkün oldu (1996-cı il).

1990-cı illərin əvvəllərində ölkədə qiymət artımı hiperinflyasiya həddinə çatmışdır. Belə ki, inflyasiyanın səviyyəsi 1992-ci ildə 1174%, 1993-cü ildə 1081% təşkil etmişdir. Inflyasiyanın ən yüksək səviyyəsi 1994-cü ildə müşahidə olmuşdur. Belə ki, ortaillik inflyasiya 1664% təşkil etmişdir. Maliyyə-kredit sahəsində ödənişlərin edilməməsi və əsassız yubanmalar adı hala çevrilmişdi.

1994-cü ildə büdcə kəsiri ümumi daxili məhsulun 9,4%-i səviyyəsinə çatmışdı. Dövlətin valyuta ehtiyatı demək olar ki, tükənmişdi. Bu fonda əhalinin gəlirləri kəskin azalmış, işsizliyin səviyyəsi yüksəlmişdi. Belə ki, 1990-cı illə müqayisədə 1994-cü ildə işsiz əhalinin sayı 6 dəfə artmışdı. Əhalinin 60% -dən çox hissəsi kasıblıq həddindən aşağı səviyyədə yaşayırdı (Садыгов III. 2004., 184–185.).

Dağlıq Qarabağ ətrafında Ermənistan - Azərbaycan müharibəsinin aktiv döyüşdən passiv gizlin formaya keçidi və siyasi vəziyyətin sabitləşdirilməsi ilə 1994-1995-ci illərdə Respublikanın iqtisadi həyatında yeniliklərin edilməsinə, struktur islahatlarının aparılmasına və iqtisadi tənəzzülün sabitləşməsinə və tədricən artıma doğru irəliləməyə zəruri şəraitin yaradılmasına zəmin yaratdı.

Beləliklə də 1995-ci ilin əvvəlində bazar iqtisadiyyatına mərhələli və ardıcıl olaraq keçid məqsədilə islahatlar kursu müəyyən edildi. Ölkəmizdə hökumət tərəfindən iqtisadiyyatın bazar transformasiyası olduqca qısa vaxt ərzində aparıldı və şəxsi təşəbbüslərin inkişafı və ölkənin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına yönəldilmişdi.

1995-1998-ci illərdə Respublikada struktur islahatları daha da intensiv aparılırdı. Bu arada qiymətlərin tətbiqində sərbəstliyin verilməsi, mübadilə kursunun unifikasiya edilməsi, idxal və ixrac əməliyyatlarında məhdudiyyətlərin ləğvi kimi mühüm məsələlər həll edilmiş, kiçik müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesi demək olara ki, başa çatmışdı.

Qısa bir zamanda bazar iqtisadiyyatının bərqərar olması üçün mühüm şərt olan qanuni baza yaradıldı. 2000-ci ilin əvvəllərində bank sistemində islahatların aparılmasına və faiz dərəcələrinin liberallaşdırılmasına cəhd edilmişdi. Təbii ki, iqtisadi artımın bərpasına mane olan əsas amil mövcud inflyasiya səviyyəsi idi. Belə ki, inflyasiya əhalinin əlində külli miqdarda pulun yığılması və əvvəlki illərdə istehsal həcmnin azalmasına səbəb olmuşdu. Inflyasiyanın zəiflədilməsi bir neçə istiqamətdə koordinasiyalı hərəkətə, görülməli tədbirlərin nəticəsində, ən əsası isə olduqca ciddi pul-kredit və büdcə siyasətinə keçid hesabına əldə edilmişdi (Rüstəmov E.S., 2011: s.85-87).

Heydər Əliyevin imzaladığı “Əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və iqtisadiyyatın maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 1994-cü il 15 iyun tarixli Fərmanın icrasından sonra inflyasiyanı 1995-ci ildə 85%-ə, 1996-cı ildə isə 2,5%-ə endirmək mümkün olmuşdur. Sərt pul-kredit və maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan bu Fərmanla ölkədə ardıcıl antiinflyasiya tədbirlərinə başlanıldı. Artıq 1996-cı ildən etibarən inflyasiya tədricən azalaraq 2002-ci ildə 2,8%-ə enmişdir (Mehdiyev R., 2018).

Azərbaycan hökumətinin apardığı makroiqtisadi siyasət 1997-1998-ci illərin xarici şoklarına dayanıqlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdı. Ölkə iqtisadiyyatındakı rolu və ixracın strukturundakı əhəmiyyətli paya malik olan neft

və neft məhsullarına 1990-cı illərdə dünya bazarında kəskin şəkildə aşağı düşməsinə baxmayaraq ölkəmiz valyuta böhranından yayına bildi.

Azərbaycan bir müstəqil dövlət olaraq 1998-ci ildə ümumi daxili məhsulun 15%-i qədər dövlət borcuna malik idi ki, bu kəmiyyətdə qısamüddətli öhdəliklər yox idi. Müşahidə olunan maliyyə böhranlarının Azərbaycan iqtisadiyyatına zəif təsiri ölkənin milli maliyyə sisteminin zəif inkişaf səviyyəsilə və rusiyada baş verən böhranın təsirinin məhdudluğu ilə izah olunur. Ölkə iqtisadiyyatına dünya təsərrüfat sisteminin neqativ təzahürlərin təsiri xarici ticarət - neft ixracının həcmnin azalması və qiymətinin endirilməsi vasitəsilə həyata keçirilirdi (Məsimli Ə. 2009: s.76-92,). Bu səbəbdən də tədricən büdcə kəsirləri artmağa başladı ki, büdcə defisitliyini azaltmaq yalnız birbaşa xarici investisiyalar hesabına mümkün oldu. Yatırılan xarici investisiyalar hesabına 1998-ci ildə artıq iqtisadi artıma nail olmaq mümkün oldu. Beləliklə də, ölkədə əsas bazar institutlarının yaranması və makroiqtisadi sabitliyə nail olunması nəticəsində tənəzzül iqtisadi artımla əvəz olundu. Əslində, makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasında mühüm dəyişiklik məhz 1996-cı ildə baş verdi. Belə ki, iqtisadi artım olduqca dinamik bərpa olundu və hazırda da davam etməkdədir.

1996-2000-ci illərdə artım tempi orta illik 7,1% təşkil etmişdir ki, müstəqillik əldə edilən ilk illərdə respublika iqtisadiyyatının məruz qaldığı dərin tənəzzülü kompensasiya etməyə imkan verdi. Təbii ki, keçən əsrin 90-cı illərində iqtisadiyyatın artımının bərpası xəzər dənizi şelfinə birbaşa irihəcmli xarici investisiyaların cəlb edilməsi hesabına ölkənin neft sektorunun mənimsənilməsi ilə əlaqəlidir. Təbii ki, xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün ilk öncə əlverişli şərait yaradılmışdı. Daha dəqiqi ölkədə investisiya haqqında qəbul olunmamış, 1992-ci ildə xarici investisiyanın qorunması haqqında dövlət qanun qəbul etmişdi. Bu isə xarici investorların hüquqlarının qorunmasına və vergi tətbiqindən sonra onların əldə etdikləri gəlirləri sərbəst olaraq ölkədən çıxara bilmələrinə zəmanəti təmin edir.

XX əsrin sonuncu dekadasında, məhz 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və

bilavasitə təşkilatçılığı ilə Azəri, Çıraq, və Günəşli dərinsulu mədənlərdə məhsulun pay bölgüsü barədə saziş, "Əsrin müqaviləsi" bağlanmışdı. Bu sazişdə 8 ölkədən 13 şirkət iştirak edirdi. Qeyd edilən mədənlərdə 730 mln. t. neft zapasının olduğu proqnozlaşdırılmışdı. Bununla əlaqədar olaraq mədənlərin işlənilməsi üçün 11,5 mlrd. ABŞ dolları tələb olunurdu. Sazişə əsasən ümumi xalis mənfəətin 80%-ini Azərbaycan, qalan 30%-ni isə investisiya şirkətlərinə verilməli idi. Sonradan 19 ölkədən 41 neft şirkətinin iştirakı ilə daha 26 saziş imzalanmışdır.

1996-2000-ci illərdə ümumi birbaşa xarici investisiya 3,3 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Məhz xarici kapital hesabına əsas kapitalla yönəldilən ümumi investisiyanın həcmnin artmasına və nəticə etibarilə də neft sənaye sahələri əlaqəli olan sahələrin məsələn, tikinti sektorunun, nəqliyyatın və rabitənin aktiv inkişafına, iqtisadiyyatda yüksəlişinə imkan yaratdı.

Qeyd olunan iqtisadi inkişafa və yaradılan şəraitə Azərbaycanda sənaye kompleksi həmin dövrdə dayanıqlı inkişaf əldə edə bilmədi, hətta ölkənin neftmaşınqayırma sənayesi tənəzzül dövrünü yaşamaqda davam edirdi.

Azərbaycan Respublikası sovetlər ittifaqının tərkibində olan dövrlərdə yerli maşınqayırma kompleksini təşkil edən müəssisələrdə əsasən neft hasil etmək üçün zəruri olan mədən avadanlıqları, elektirk enerjisi ilə çalışan mühərriklər, güc transformatorları, elektrik lampaları (lüminiset), elektortermik avadanlıqlar, elektroqaynaq avadanlıqları, müxtəlif gərginlili aparatlar, avtobus, yük və yol maşınları, hesablama texnikaları, vasitələri, məişət soyuducuları və kondisionerlər, elektriclə və qazla işləyən qızdırıcılar, mətbəx maşınları və bu kimi digər məhsul növləri istehsal olunurdu. Ölkəmizdə neft sənaye maşınqayırma məhsullarının əsas hissəsi "Azneftkimyamaş" ASC müəssisələrində istehsal edilirdi.

Respublikamızın əlverişli iqlimi və təbiət şəraiti, coğrafi mövqeyi, malik olduğu zəngin yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri iqtisadi inkişaf üçün zəruri olan yerli zəngin xammal bazasından yararlanmaqla idxal əvəzləyici və ixrac yönümlü məhsullar istehsal etmək üçün yerli və xarici müəssisələr üçün cəlbedicidir. Mütəxəssislər tərəfindən ölkəmizin inkişafının sürətlənməsi üçün xüsusi əhəmiyyət

verilməsi tələb olunan sahələrə sənaye, ASK, ticarət, xidmət, tikinti, nəqliyyat, rabitəni aid edirlər.

Ümummilli Lider H.Əliyev qeyd etmişdir ki, "Köhnəlmiş sistem və prinsiplərlə aqrar sahəni idarə etməklə biz arzu olunan nəticələr nail ola bilmərik... İslahatın əsasını mülkiyyət formalarının dəyişməsi təşkil edir... Kəndli torpağın sahibinə çevrilməsli və bilməlidir ki, bütün bunlar ona məxsusdur və o bunlardan üzünün istədiyi kimi istifadə edə bilər... İslahatlar xalqımızın ümumi rifah halının yaxşılaşması üçün aparılmalıdır. Əks halda səmərəsiz ola bilər... Bu islahatların aparılmasında heç bir halda mühafizəkarlığa və islahatlar şüarları altında illərlə aqrar sektorda toplanılmış potensialın məhv olmasına imkan vermək olmaz" (Əliyev H., 1997).

Aqrar islahatların aparılmasının nəticəsi kimi vurğulamaq lazımdır ki, hazırkı dövrdə 99% kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı özəl bölmənin payına düşür. Bu isə aqrar sahənin inkişafında müsbət təsir edən həlledici amildir.

Eynilə də maddi və qeyri-maddi istehsalın digər sahələində aparılan köklü islahatlar əvvəlcədən proqnozlaşdırılan və məqsəd kimi müəyyən edilmiş nəticələrin əldə edilməsinə imkan vermişdir.

Lakin, respublikanın müxtəlif regionlarında yaradılan yeni istehsal müəssisələri "miqyas effekti" baxımından düzgün planlaşdırılmaması müşahidə olunur. Belə ki, istehsal meydançalarının və güclərinin həddən artıq qurulması sonradan istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin yüksək olması ilə nəticələnir. Bir çox hallarda alınmış sifarişlər istehsal güclərinin yüksək olması baxımından qısa bir vaxta icra olunur və müəssisələrin fəaliyyətində boşdayanmalara yol verilir ki, bu da eyni zamanda işçilərin ödənişsiz məzuniyyətlərə buraxılması ilə nəticələnir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son 15 il ölkəmiz sosial – iqtisadi baxımdan sürətli inkişaf yolu keçmişdir. Təbii ki, əldə olunan uğurlar ilk növbədə ölkə rəhbərliyinin siyasi iradəsi və qətiyyətli addımları sayəsində mümkün olmuşdur.

Respublikada hazırda islahatlar texnologiyası da təkmilləşdirilir. Son 15 ildə proqram xarakterli 201 sənəd qəbul olunmuşdur, o cümlədən 12 konsepsiya, 12

milli strategiya, 12 strateji yol xəritəsi, 94 dövlət proqramı, 10 milli fəaliyyət proqramı, 23 tədbirlən planı, 21 tədbirlər proqramı, 17 milli plan və proqram.

Hazırda qeyri-neft sektorunda müşahidə olunan davamlı inkişaf tendensiyası, valyuta ehtiyatının həcmi ilə müqayisədə xarici dövlət borcunun minimum səviyyədə olması, mühüm enerji-nəqliyyat layihələrinin reallaşdırılması ölkənin milli və iqtisadi təhlükəsizliyi üçün möhkəm bünövrə yaradır.

Sənayenin modernləşdirilməsi və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən təyin edilmiş iqtisadi siyasətin vacib tərkib hissəsidir. Beləliklə, ölkəmizdə sənayeləşmənin sürətləndirilməsi, qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması, yüksək əlavə dəyər yaradan rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarının istehsalının genişlənməsi məqsədilə dövlət başçısı tərəfindən "2015-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı" təsdiq olunmuş və 2014-cü il "Sənaye ili" elan edilmişdir.

Mövcud potensialın gücləndirilməsi, yeni istehsal sahələrinin yaradılması və sənayedə struktur dəyişikliklərinin aparılması baxımdan sənaye parkları və məhəllələri dünya təcrübəsində geniş tətbiq olunan, bizim üçün isə tamamilə yeni yanaşmadır. Son illərdə ölkəmizdə belə institutların yaradılması üzrə mühüm addımlar atılmışdır. Bu baxımdan da respublikanın artıq bir çox regionlarında sənaye parkları, yüksək texnologiyalar parkı, sənaye məhəllələri ("Sumqayıt Texnologiyalar Parkı" MMC, "Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı" MMC, Qaradağ Sənaye Parkı, "Mingəçevir Sənaye Parkı", "Təmiz Şəhər" ASC, "Masallı Sənaye Məhəlləsi", "Neftçala Sənaye Məhəlləsi" və s.) yaradılaraq istifadəyə verilmişdir (Mehdiyev R., 2018).

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının inkişafını bir neçə mərhələlər üzrə ayırmaq olar.

1991-1995-ci illəri əhatə edən I mərhələdə sovetlər ittifaqının (SSRİ) dağılması və regionda siyasi vəziyyətin gərginləşməsi nəticəsində təsərrüfat əlaqələrinin birdən-birə qırılması.

II mərhələ 1996-2003-cü illəri əhatə edir. Bu dövr sənayenin, kənd təsərrüfatının bərbası, bazar infrastrukturunun əsaslarının formalaşması və makroiqtisadi sabilliyin yaranması ilə xarakterizə olunur.

III mərhələ 2003-cü ildən başlayaraq bu günə qədər olan dövrdür. Bu zaman kəsiyində qeyri-neft sənayesi və iqtisadiyyatın digər sektorların inkişafı hesabına sənayenin və kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi və diversifikasiyası işləri görülməkdədir. Bu gün ölkə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli iqlim şəraitinin olması, zəngin təbii resursların olması, xüsusilə də karbohidrogen xammallarının mövcudluğu, iqtisadi fəal əhalinin təqribən 50%-dən çox hissəsi orta-texniki və ya ali təhsilli olması, mütəxəssislərin yüksək ixtisas səviyyəsinə malik olmaları, artıq inkişaf etmiş formalaşdırılmış infrastrukturun (xüsusilə də son illərdə dövlətin özəl diqqət mərkəzində saxladığı bir sahə) olması iqtisadiyyatının mühüm rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsinə xidmət edir.

Bu kimi üstünlüklərlə yanaşı bir sıra problemlər də mövcuddur. Bu problemlərə ölkəmiz tərəfindən ixrac edlən məhsulların əsasının yanacaq-energetika resurslarının təşkil etməsi və kəmiyyətin daha da artması, daxil olan investisiyanın əsas etibarilə neft-qaz sektoruna yönəldilməsi, daxili bazarın maşın, avadanlıq və texnologiyanın idxalından asılılığı və s. aid edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkə iqtisadiyyatının daha çox ixrac potensialına malik sahələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- istehsal sferasına aid olan sahələr – tekstil sənaye məhsulları, qida sənaye məhsulları, tikinti materialları istehsalı sənaye məhsulları, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən sahələr;

- xidmət sferasına aid olan maliyyə və bank xidmətləri, rabitə xidmətləri-kommunikasiya və nəqliyyat, texnoloji xidmətlər-informasiya və kompyuter, istehlak xidmətləri-otel və turizm biznesi.

Təbii ki, daxili tələbatın ödənilməsi və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edilməsi üçün iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sahə istehsallarının diversifikasiya edilməsinə və bütövlükdə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

2.2. Dünya maliyyə böhranlarının xüsusiyyətləri və Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri

Təkamül inkişafın dialektik qanununa görə, iqtisadi artım tempi öz dinamikasına görə bərabər deyil, bir birinin arxasınca gedən artma və enmələrlə xarakterizə olunur. Yəni fasiləsiz iqtisadi artım prosesi tsiklik təzahür etməklə ardıcıl dörd mərhələdən keçir. Bu mərhələlər pik (çiçəklənmə), sıxılma-daralma (reçessiya), alt (depressiya) və bərpa vasitəsilə genişlənmədir ki, məcmu şəkildə işgüzar və iqtisadi tsikl adlanır. Reçessiyanın başlanğıc mərhələsi böhran vəziyyət, reçessiyanın və depressiyanın fazaları isə böhran adlanır. Tsiklik artımın qanunauyğunluğunu bilərək qeyd etmək olar ki, böhran - bu təsadüf deyil, mövcud zərurətdir ki, onu proqnozlaşdırmaq, diaqnozlaşdırmaq lazımdır, lakin onu heç bir halda inkar etmək olmaz. İşgüzar tsikl fazasının identifikasiyası üçün iqtisadi təhlildə resursların məşğulluq həcmi, ümumi məhsul həcmi və qiymət səviyyəsi kimi göstəricilərdən istifadə tövsiyyə olunur. "Çiçəklənmə" fazası ÜDM-in yüksək artım tempi, resursların tam məşğulluğu və qiymətlərin qalxması ilə xarakterizə olunur.

Böhran vəziyyətinin əsas simptomu resursların tam məşğulluğu halında işgüzar fəallığı zəifləyir, bir müddət təkrar istehsal tempi azalmır, sonra isə reçessiya dönüş fazası başlayır. Ona sıxılma xarakterikdir ki, bu halda resurslar, ümumi məhsulun həcmi, məşğulluq azalır, qiymətlər yüksək olaraq qalır. Reçessiya artıq depressiyaya keçir ki, bu proses məşğulluğun və istehsalın minimum səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Depressiya fazasının gedişatı xarakteri və ondan çıxış daha çox dövlətin siyasətindən və iqtisadiyyatın həyat tsikli mərhələsinin uzunluğuna təsir vasitəsilə siyasi iradədən asılıdır. Müxtəlif ölkələrin iqtisadi azad ərazilərində yaranan böhran təzahürlərinin təhlili bir sıra nəzəriyyələrin iqrəli sürülməsinə imkan verir. Bu nəzəriyyələr böhranların yalnız yaranmasını izah etmir, həmçinin dövləti böhranların qarşısının alınması və zəiflədilməsi üzrə müxtəlif mexanizmlərlə silahlandırdı. Bu mexanizmlər arasında daha geniş yayılanı, tsiklik inkişafın təbiətini açıqlayana uzun dalğa endogen nəzəriyyəsi, istehsalın kapital sferasında

yışım nəzəriyyəsi, pul-kredit sferasında qeyri-tarazlıq, işgüzar tsiklin ekzogen nəzəriyyəsi və b. (Мочалова Л.А., 2009: s.8-11).

Dünya miqyasında maliyyə-kredit sistemini silkələyən sonuncu hadisəni Мочалова Л.А. pul-kredit sferasında qeyri-tarazlıq və uzun dalğalar eqzogen nəzəriyyələr mövqeyindən izah edir. Pul-kredit sferasında qeyri-tarazlıq nəzəriyyəsinə görə əmtəələrə tələb istehlak xərcləri ilə müəyyən eilirsə, buna görə də istehlak xərclərinin məcmusu pul kütləsinin dəyişməsi hesabına dəyişilir. Ticarət-sənaye tsiklinin yüksəlməsi fazasında, bir tərəfdən "kredit → əmtəə ehtiyatı → istehsal → gəlir" fasiləsiz artan kreditlə dəstəklənən sxemi üzrə istehsal fəaliyyətinin genişlənməsi baş verir. Bu mexanizm digər tərəfdən isə "istehlak xərclər → kredit" sxemi üzrə istehlakın genişlənməsinə səbəb olur. Nəticədə bank və ticarət kapitalının öz-özlüyündə artması baş verir. Böyük həcmdə "asan əl çatan" pul kütləsi yaranır, bunun nəticəsi öncə kreditlərin qaytarılmaması üzrə yüksək risklərdir və bunun növbəti mərhələdə nəticəsi isə bankların əvvəlcə orta, sonra isə konservativ kredit siyasətinin tətbiq edilməsidir. Bu kimi təzahürlər istehsalın azalmasına, ziyanların yaranmasına, işsizlik səviyyəsinin artmasına, əmək haqlarının və istehlak tələbatının azalmasına, işgüzar fəallığın azalmasına və digər neqativ nəticələrə səbəb olur. İşgüzar tsiklin ekzogen nəzəriyyəsi reçessiya fazasının iki tipini fərqləndirir. Reçessiyanın birinci tipi kreditlərin genişləndirilməsi nəticəsində yaranır, faiz dərəcələrini azaltmaqla cəmiyyətdə müvəqqəti üstünlüklər haqqında informasiyanın yalnışlığına gətirib çıxarır, nəticə isə kifayət qədər resurslara malik olmayan uzunmüddətli dövrü əhatə edən layihələrin reallaşdırılmasına başlanılır. Onlar daha uzunmüddətli istehsal dövrünü investisiya tsiklindən son dəyərin istehlakçılara yönəldildiyi anı nəzərdə tuturlar. Nə vaxt ki, öhdəliklərin ödənilməsi vaxtı çatır, məlum olur ki, ödəniş etmək üçün maliyyə resurslarına, ödəmə qabiliyyətinə malik deyildirlər. İqtisadi böhranın başlanğıcı baş verir ki, bu prosesdə istehsalın strukturu cəmiyyət üzvlərinin həqiqi üstünlük verdikləri həddə formaya salınır.

İkinci böhran növü, risk üstünlükləri haqqında bazar məlumatlarının təhrif edilməsi ilə əlaqədardır ki, o hal onun depozitlərin sığortalanması mexanizmi və

fiskal emissiya imkanları vasitəsilə ötürülməsi yolu ilə baş verir. Nə vaxt ki, təhriş aşkar edilir daha riskli investisiyalardan kapital axını baş verir. Bu vəziyyətdə böhranın ilk zərbəsini portfəldə riskli investisiyaları payını qeyri-rasional artıran istehsal sahələri, bank sektoru öz üzərlərinə qəbul edirlər. Məsələn, ABŞ-da 1990-cı illər böhranı. Bu böhranın yaranmasına səbəb depozitlərin sığortalması haqında qanunvericilik və dövlət "risksiz" obliqasiyalarının aktiv emissiyası olmuşdur.

Ekzogen böhran tipi və pul-kredit sferasının qeyri-tarazlığının yaranması əlamətləri Rusiya üçün xarakterikdir (1990-cı illər).

1994-1998-ci illərdə investisiyanın və borc vəsaitlərin cəlb edilməsi məqsədilə Rusiya dövləti maliyyə bazarlarında fəal iştirakçı kimi çıxış edirdi. Tarixə nəzər saldıqda məlum olur ki, hər bir ölkədə zamanca üst-üsdə düşməyən kiçik də olsa iqtisadi böhran tsiklləri olmuşdur. Onlar hökumətin fəal kontekstli siyasəti ilə dayandırılmışdır. Nəticədə iqtisadiyyatın makroiqtisadi disproporsiyadan tam təmizlənməsi baş verməmişdir, bütövlükdə dünya iqtisadiyyatını xarakterizə edən göstəricilərin mövcud olmayan yüksəlişi müşahidə olunurdu ki, bu da klassik olaraq Kondratevin tsiklik dalğalar nəzəriyyəsinə uyğundur. Əgər faktlara nəzər salsaq aşağıdakı qanunauyğunluqların olduğunu müşahidə etmiş olarıq.

Məlumdur ki, dünya ölkələrinin hər birinin iqtisadiyyatında dönüş dövrü məhz XXI əsrin 3-8-ci illərinə təsadüf edir. Bir çox iqtisadçılar bu dövrü dünya ölkələri üçün çiçəklənən iqtisadiyyat fazaası adlandırırlar. Beynəlxanq Valyuta Fondunun məlumatına görə bu illər ərzində dünya real ÜDM-i 33,0%, əvvəlki 12 il ərzində 42,0%, artmışdır. Dünya üçün son 60 il üçün ən yüksək nəticədir.

Bazar iqtisadiyyatında belə yüksəlişlər bir iz qoymadan keçmir, nəticədə bir çox ziddiyyətlər yaranmışdır. İqtisadi yüksəliş inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün mühüm təzahürlərlə müşayiət olundu. Ölkələr iqtisadi inkişaf nəticəsində onların inkişaf etmiş ölkələrdə müşahidə olunan tsiklik proseslərdən asılılıq dərəcəsi azaldı. Lakin enerjidaşıyıcıların və digər xammal növlərinin qiyməti sürətlə artdı.

Dünya çapında iqtisadi güclərin artması və tədricən Çin və Hindistanın iqtisadi güc kimi formalaşması müşahidə olunur. İqtisadi inkişaf etməkdə olan ölkələr də artıq müəyyən potensiala malik oldular. Gəlirlər və valyuta ehtiyatları

Çinin və neft ixrac edən ölkələrin lehinə işləyirdi. Azərbaycan Respublikası 2006-cı ildə 10,7 mlrd. ABŞ dolları, 2011-ci ildə isə 30,005 mlrd. ABŞ dolları, 2014-cü ildə 24,933 mlrd. ABŞ dolları, 2015-ci ildə 12,382 mlrd. ABŞ dolları, 2016-cı ildə 10,292 mlrd. ABŞ dolları və 2017-ci ildə 12,3 mlrd. ABŞ dolları gəlir əldə etmişir. Hasilatın həcmində də müəyyən dəyişikliklər müşahidə olunur. Belə ki, natural ölçüdə 2011-ci ildə 39,028 min ton ixrac edilmişdirsə, 2014-cü ildə 35,227 min ton və 2017-ci ildə isə 22,845 min ton neft ixrac edilmişdir.

Əsas etibarilə 2008-ci illərdə enerji disbalansı nəqliyyat və dünya sənayesinin bir çox sahələri, bir çox ölkələrin əhəli üçün problemlər yaratdı, arzu olunan sabitliyi təmin etmədi. Bütün bunlar, "ölçü çərçivəsində" ümumi sabitliyin mövcudluğu, qorunub saxlanıldığı müddətdə olmuşdu. Qeyd edək ki, 2006-cı ildə aşağı inflyasiya və faiz dərəcələri fonunda iqtisadi artım saxta "hər şey mümkündür" illüziyasını yaratdı. Maliyyə sektoru təkrar kağız və ekzotik törəmə piramidaları yaratdı. Beləliklə, inkişaf dövrünün sonu küllü miqdarda bank və ticarət kapitalının toplanması ilə xarakterizə olunur ki, bu da öz növbəsində "asan" pulun yaranmasının səbəbi kimi çıxış edir.

İqtisadi böhranın gedişatı, iqtisadi inkişafın ümumi tsikliyindən başqa dünyada iqtisadi tənəzzülün-enişin bir neçə mühüm indikatorları ilə xarakterizə olunur. Karbohidrogen xammalına yüksək qiymətlər ərzaq məhsullarının qiymətlərinin yüksəlməsinə, ABŞ-da ipoteka böhranına və bir neçə digər ölkələrdə bir sıra iri bankların müflisləşməsi və ya milliləşdirilməsinə, işsizlik səviyyəsinin artmasına səbəb olmuşdur.

Əgər əvvəllər böhranlar ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatına təsir edirdi və qərarlar da məhz bir dövlət çərçivəsində hökumət tərəfindən qəbul edilirdi. Dünya ictimayəti xarici mühitin təsiri kimi qəbul edərək böhrana məruz qalan dövlətlərə daima köməklik etmişlər. Müasir dövrdə artıq böhranlar lokal deyil əsasən global xarakter daşıyır. Qlobal iqtisadi sistem ayrı-ayrı götürülmüş dövlət səviyyəsindən olduqca mürəkkəbdir. Beynəlxalq iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin beynəlxalq mexanizmi sistem kimi sadəcə yoxdur. Ölkələrin ayrıca tənzimləyici qərarları vardır. İqtisadçıların, maliyyəçilərin, siyasətçilərin, sosioloqların fikrinə görə

dünya iqtisadiyyatının qloballaşdırılması dünya valyuta-maliyyə böhranları qarşısında milli iqtisadi sistemlərin zəifliyi təhlükəsini yaradır (Мочалова Л.А., 2009: c. 8-11).

Bir müddət əvvəl Meksikada (1994-1995-ci illər), Şərqi Asiyada (1997-1998-ci illər), Rusiya Federasiyasında (1998-ci il), Argentinada (2000-2001-ci illər), Türkiyədə (2000-2001-ci illər) baş verən maliyyə böhranları BVF-in ünvanına dünya ictimayəti tərəfindən güclü tənqidlərin söylənilməsinə səbəb oldu. Hesab olunur ki, Beynəlxalq Valyuta Fondu dünya ölkələrində gözlənilən maliyyə böhranlarının qarşısının alınmasında bir növ öhdəliyi olan qurumdur. Beynəlxalq maliyyənin qeyri-sabitliyi və sürüşkənliyi, dünya iqtisadiyyatında bərabərsizlik, asiya regionundakı iqtisadi yüksəliş beynəlxalq maliyyə memarlığında, əsas etibarilə BVF-də islahatların aparılmasına səbəb olur. ABŞ milli valutasının hegemonluğu yük olaraq dünyanın hər bir dövləti tərəfindən daşınılır. Demək olar ki, dünya ölkələrinin əksəriyyətinin qızıl-valyuta ehtiyatının 60-70%-i ABŞ dollarında saxlanılır. Vahid avropa valyutasının "avro"nun dövriyyəyə buraxılması müəyyən qədər alternativ olaraq dünya bazarında, xüsusilə də avropa bazarında ABŞ dollarının payını və təsir gücünü bir qədər azaltmışdır.

Asiyanın artan iqtisadi potensialı hesab etmək olar ki, yaxın zamanlarda dünyada üç maliyyə mərkəzi mövcud olacaqdır: amerika, asiya və avropa. Nəzərə alsaq ki, artıq 2018-ci ilin statistik məlumatına əsasən ABŞ-ın ÜDM-i 20,513 trl. dollar, ÇXR-in ÜDM –i 13,457 trl. dollar, Yaponiyanın ÜDM-i 5,070 trl. dollar, Almaniyanın ÜDM-i 4,029 trl. dollar təşkil etmişdir. Belə görünür ki, dünya iqtisadiyyatındakı yeri və roluna görə digər ölkə və regionlar isə periferiyadır. Azərbaycan Respublikasının ÜDM-i isə 45,59 mlrd. doll. təşkil etmişdir.

Dünya maliyyə böhranı fonunda Azərbaycan Respublikası yaxşı makroiqtisadi göstəricilər sərgiləyir, dünya ölkələrinin iqtisadiyyatında müşahidə olunan böhranlara baxmayaraq inkişaf etməkdə davam edir. Əgər dünya iqtisadiyyatının artımı 2007-ci illə müqayisədə 2008-ci ildə 2,5%, AB ölkələrində 2%, MDB-də 2%, təşkil etmişsə, onda Azərbaycan iqtisadiyyatı 10,8%, artmışdır ki, bu da MDB dövlətlərinin orta artım tempini 2 dəfə üstələyir. Qeyd etmək

lazımdır ki, ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayan neft xammalının dünya bazarında qiymətinin aşağı düşdüyü vaxtlarda da artım tempi müşahidə olunurdu. İqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin sürətli inkişafına görə ÜDM-də qeyri-neft sektorunun payı 15,7% artmışdır. əhalinin hər nəfərinə düşən ÜDM 5404 ABŞ dolları və ya 4440 manat təşkil etmişdir. sənayedə istehsal həcmi 7% artmışdı. Neft hasilatı 4,6% artaraq 44,5 mln. t təşkil etmiş, təbii qaz hasilatı isə 50,4% artmışdır.

Emal sənayesinin istehsal həcmi 7,4%, o cümlədən kimya sənaye məhsulu istehsalı 34,2%, metallurgiya sənayesi 23,3%, maşın və avadanlıq istehsalı isə 7,9% artmışdı (Məsimli Ə., 2009: s.76-92).

Dünya maliyyə böhranının təsirli nəticələrindən biri milli iqtisadiyyatlara investisiya yatırımının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasıdır. Lakin Azərbaycan bu baxımdan ciddi problemlərlə qarşılaşmadı. Əvvəlki illərdə olduğu kimi milli iqtisadiyyata, onun ayrı-ayrı sahələrinə kifayət qədər kapital yatırımı reallaşdırılmışdır. Belə ki, bütün mənbələrdən ölkə iqtisadiyyatının inkişafına 10 628 mln. ABŞ dolları miqdarında vəsait yönəldilmişdir. Bu kəmiyyət hətta 2007-ci illə müqayisədə 34,3% çox olmuşdur. Əsas kapitalla yatırılan vəsaitin 30,9%-i və ya 3 286 mln. ABŞ dolları neft sektorunun inkişafına, 69,1%-i və ya 7 342,4 mln. ABŞ dolları isə qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmişdir. Bu göstəricilər əsasən söyləmək olar ki, 2008-ci ildə qeyri-neft sektoruna yönəldilən kapital yatırımı əvvəlki illə müqayisədə 81,3% artırılmışdır. Bununla bərabər dövlət büdcəsinin gəlir hissəsi 102% icra olunmuşdu. Başqa ölkələrdən fərqli olaraq Azərbaycandan iri miqyaslı kapital axını müşahidə olunmadı, milli valyutanın kursu isə stabil olaraq qaldı. Hətta ABŞ dollarına nisbətə 5,0%-dən, avroya nisbətə isə 9,0%-dən çox möhkəmləndi. 2007-ci illə müqayisədə ödəmə balansının profisiti iki dəfə artmış və əlavə qiymətləndirmələr görə 18 mlrd. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur (<https://www.cbar.az/page-3/about-us>).

2008-ci ildə Bakı banklar arası valyuta birjası özünün 15 illik fəaliyyətində ən yüksək satış artımına nail oldu. Bununla satış həcmi 2007-ci ilin həcmi 629 mln. ABŞ dolları və ya 34%-ə qədər üstələmişdir.

2008-ci il ərzində Azərbaycanın Dövlət Neft Fondunun aktivləri 4,3 dəfə, Mərkəzi bankın valyuta ehtiyatı 52,8% artmışdı, Azərbaycan Respublikasının strateji valyuta ehtiyatı 18 mlrd ABŞ dolları təşkil etmişdi ki, bu da dövlət borcundan 3 dəfə çox idi.

Azərbaycanda inflyasiya 2008-ci ildə 20,8% təşkil etmiş, ərzaq məhsullarının qiyməti isə 28,6%, qeyri-ərzaq məhsullarının qiyməti isə 11,5%, artmışdı. Xidmətlər üzrə tariflər 11,4% artmış, 2007-ci illə müqayisədə orta aylıq əmək haqqı 24,2% artaraq 335 долл. təşkil etmişdir.

ÜDM-in 2008-ci ildə 10,8% artması Azərbaycanın iqtisadi böhrandan müdafiəsinə ehram edən vacib amildir. ÜDM-in bu cür yüksək artım tempi Azərbaycanda reçessiya əlamətlərinin olmamasını sübut edirdi. İnvestisiyanın artım tempi və əhalinin gəlirlərinin inflyasiyanın artımını 17% üstələməsi də analogi nəticə çıxarmağa zəmin yaradır.

Azərbaycan iqtisadi islahatlar sferasında dünya lideri olan və sürətlə artan iqtisadiyyata malik kimi ölkə kimi tanınmışdır. Buna baxmayaraq Azərbaycanda da dünya maliyyə böhranlarının təsiri hiss olunmaqdadır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, artıq Azərbaycan Respublikası dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunmuşdur, buna görə də dünya bazarında müşahidə olunan proseslər, inteqrasiya səviyyəsindən asılı olaraq bu və ya digər səviyyədə ölkə iqtisadiyyatına təsir edir. 2008-ci ilin ikinci yarısında ölkə iqtisadiyyatı əlverişsiz xarici şəraitdə inkişaf edirdi. Bununla bərabər BVF-in mütəxəssislərinin və Dünya bankının və digər beynəlxalq təşkilatların qiymətləndirmələrinə görə Azərbaycan iqtisadiyyatı böhrana dayanıqlı aparıcı ölkələr sırasındadır. Bu bir sıra amillərlə şərtlənir.

- Azərbaycan dünya maliyyə sistemindən çox aşağı dərəcədə asılıdır. Belə ki, ölkədə qiymətli kağızlar bazarı çox da inkişaf etməmişdir. Buna seqment üzrə Azərbaycan dünya bazarına olduqca kifayət qədər inteqrasiya olunmamışdır.

- dövlətin konservativ, eyni zamanda olduqca düzgün siyasəti, xüsusilə də ölkənin bank sistemində müəyyən rol oynayır. Onun bu sektoru olduqca hazırlıqlı olaraq böhran vəziyyətə düşdü. Ölkə bankları tərəfindən xarici mənbələrdən 2,5

mlrd. dollara yaxın, daha doğrusu özünün bütün bank öhdəliklərinin 25%-i qədər kredit cəlb etmişdir. Bir çox ölkələrdə bu göstərici ÜDM-in 70%, hətta bəzi ölkələrdə 90-100%-ni təşkil edir və nəticə etibarilə dağıdıcı nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan bankları isə bu kreditlərin öhdəliklərin 25% səviyyəsində saxlamağa nail oldular.

- özəl sektorda dövlətin xidmətin əsas sifarişçisi kimi rolunun artırılması. Son bir neçə ildir ki, ölkə iqtisadiyyatına kapital qoyuluşunda daxili investisiyalar xarici investisiyaların artıq üstələmişdir. Əgər böhranqabağı Rusiyanın, Ukraynanın və Kazaxstanın iqtisadiyyatının maliyyələşdirilməsində aksent daxili mənbələrdən xarici mənbələrə yönəldilmişdirsə, Azərbaycanda isə əksinə xarici mənbələrdən daxili mənbələrə keçidə üstünlük verilmişdir. Qəbul olunan investisiyaların əsas hissəsi infrastrukturun formalaşmasına və sosial sahələrin inkişafına yönəldilir. İnvestisiyanın belə xərclənmə istiqamətləri, onun bu cür strukturu ölkə iqtisadiyyatında böhran amillərinin riskini azaldır.

- neft gəlirləri və strateji ehtiyatlar hesabına Mərkəzi bankın etibarlı "təhlükəsizlik yastığı" yaradıldı (2008-ci il 18 mlrd. dollar).

- xarici və daxili borclar ölkənin ÜDM-dən kifayət qədər azdır ki, digər postsovet ölkələrinin analoji göstəricilərindən əhəmiyyətli dərəcədə yaxşıdır.

Lakin qeyd edilən amillərin olması Azərbaycan Respublikasının tamamilə dünya maliyyə böhranlarından sığortalanması demək deyildir. "Təhlükəsizlik yastığı" bütün ehtimallarla bir neçə il dünya maliyyə böhranının təzyiqinə yab gətirə bilər. Əgər bu proseslər olduqca davamlı xarakter alsaydı bu ehtiyatda kifayət etməz. Bu böhranın ölkə iqtisadiyyatına təsirini obyektiv tədqiq etmək və "dünya maliyyə böhranı makroiqtisadi göstəricilərə, maliyyə, ölkə iqtisadiyyatının real və sosial sektoruna, həmçinin ayrı-ayrı müəssisələrin işinə və əhəlinin həyat səviyyəsinə necə təsir edəcək" sualına cavab almaq lazımdır.

BVF-in və "Standart & Poor's" reyting agentliyinin rəyinə görə Azərbaycanın iqtisadi imkanları və onun iqtisadi siyasəti respublikaya böhranı başqa ölkələrdən daha asan keçirməyə imkan verir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, neqativ təsirlər əsasən dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsi ilə hiss edilir. Dünya bazarında 1 barel neftin qiymətinin 1 dollar aşağı düşməsi ölkənin ÜDM-ni 220-250 mln. dollar azaldır. Azərbaycan Respublikasının bir çox aparıcı iqtisadi indikatorları əhəmiyyətli dərəcədə neftlə əlaqəlidir. Buna görə də Azərbaycanda tamamilə təbiidir ki, demək olar ki, neftin qiymətinin dörd dəfə düşməsinin neqativ nəticələri hiss olunur ki, dövlət büdcəsinə, ARDNF-ə daxilolmaları azaldır, həmçinin ölkənin digər subyektlərinə daxilolmalara neqativ təsir edir. Bundan asılı olaraq ölkənin iqtisadi problemlərinin kəskinliyi və miqyası əsasən neftə dünya qiymətləri səviyyəsindən asılı olacaqdır. Bu baxımdan böhran və neftin qiymətinin aşağı düşməsi Azərbaycanda iqtisadi artımı zəiflədir.

Dünya maliyyə bazarında qeyri-sabitlik bir çox beynəlxalq investorların Rusiya və digər ölkələrin bazarlarından getmələrinə məcbur edir. Lakin Azərbaycan bazarı hələ ki, belə dağıdıcı tendensiyalara mərua qalmayıbdır. Amma ölkənin ixrac yönümlü fəaliyyət göstərən müəssisələrinə neqativ təsir etmişdir. Xarici bazarlarda məhsullara tələb aşağı düşməsi ilə əlaqədar müəssisələr ziyana düşürlər.

Buna baxmayaraq dünya maliyyə böhranı Azərbaycan Respublikasının bank sektoruna güclü təsir etməmişdir.

Ölkənin tikinti sektoru müəyyən qədər orientirini dəyişmə mərhələsini yaşayır. Dünya maliyyə böhranının ölkə iqtisadiyyatına təsiri ilə bir çox şirkətlər daxili bazardan çıxırlar. Özlərinin maliyyə problemlərini həll etmək üçün bəzi tikinti şirkətləri qiymətləri endirir, digərləri stimullaşdırıcı tədirlər reallaşdırır.

Böhranın təsirləri əmək bazarında da hiss olunur. Milli sahibkarlar konfederasiyasının məlumatına görə iqtisadiyyatın bir neçə sahələrində, o cümlədən tikintidə, ticarətdə, məişət texnikasının istehsalı və satışında, elektronika və mebel istehsalında işçilərin bir hissəsinin öz hesablarına məzuniyyətə göndərilməsi halları adi hal almışdır.

Dünya maliyyə böhranı onu ötmək üçün bütün ölkələrin birgə koordinasiyalı fəaliyyət göstərməsinin zəruriliyini müəyyən etdi. Bu ideya "20-lik qrupu"nun 15

noyabr 2008-ci ildə Vaşinqtonda keçirilən sammitinin Deklarasiyasında əks olunmuşdu. Bu sammitdə ortamüddətli dövrdə dünya maliyyə böhranını ötmək üçün "altı addım"ın atılmasının zəruriliyi irəli sürülmüşdü ki, onların reallaşdırılması Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında müşahidə olunan maliyyə böhranlarının tamamilə aradan qaldırılmasına köməklik edə bilər. Bu addımlara aşağıdakılar aid edilir:

- maliyyə sisteminin stabiləşdirilməsi üçüntəxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi;
- hər bir ölkədə müvafiq şərtlər nəzərə alınmaqla monetar siyasətin dəstəklənməsinin vacibliyini qəbul etmək;
- daxili bazarda artımın stimullaşdırılması üçün fiskal tədbirlərin istifadəsi;
- mövcud mürəkkəb situasiyada maliyyəyə giriş qazanmaq üçün inkişaf etməkdə olan ölkələrə kömək etmək;
- Dünya Bankını və digər beynəlxalq bankları öz resurslarından istifadə etməklə inkişaf edən ölkələrin dəstəklənməsi üçün mükafatlandırılması;
- BVF-i, Dünya bankını və digər təşkilatları böhranı atlatmaq üçün onların rolunun gücləndirilməsi məqsədilə zəruri qədər resurslarla təmin etmək.

Bu tədbirlər dünya maliyyə böhranlarını atlatmaq üzrə birgə fəaliyyət üçün vacibdirlər.

2.3. Dünya neft bazarı qiymətləri və inkişafda olan ölkələrə təsiri

Son dövrlərdə neft "dünya valyutası" statusunu qazanmışdır, belə ki, iqtisadiyyatın sabitliyi daha çox ondan asılıdır. Neftin qiyməti dünya iqtisadiyyatının vəziyyətini əks etdirən mühüm göstəricidir. Məlumdur ki, dünya bazarında neftin qiyməti vahid deyildir. Belə ki, neftin qiyməti onun keyfiyyəti və tərkibinə müvafiq olaraq dəyişilir. Bu xarakteristikalar neft xammalının mənşəyindən asılıdır. Neftin əsas keyfiyyət parametri-sıxlığı və kükürdün miqdarıdır. Mütəxəssislər neftin yüngül, orta və ağır növlərini fərqləndirirlər. Hər bir neft növünün öz xüsusi adları vardır. Azərbaycan nefti yüngül fraksiyalarla zəngin olduğu və tərkibində daha az kükürd olduğuna görə digər ölkələrdə hasil

edilən nefə nisbətdə daha keyfiyyətli hesab edilir (<http://utmagazine.ru/posts/5524-sorta-nefti>).

Neft olmada dünya nəqliyyat şəbəkəsini və dünya iqtisadiyyatının uğurlu fəaliyyəti mümkün deyil. Neft nəqliyyat vasitələri üçün yanacaq, elektroenergetika və kimya sənayesi üçün xammaldır. Məsələn, yol nəqliyyatı 98% neft və neft məhsullarından asılıdır. Dünyada udulan enerjinin 36%-ini neft təşkil edir və bütün planetin 9% elektrik enerjisinin istehsal edir (Бродунов А. Э., Буневич Г. К., Ли В. А. 2016: с.16).

Elm və texnikanın dayanmadan inkişafı enerji sahəsində də rəqabətin güclənməsinə səbəb olur. Belə ki, energetika sahəsində alternativlərin ortaya çıxarılması mümkün olmuşdur. Məsələn, külək, günəş, bio və b. enerjisi növləri. Lakin bütün bunlar neft yanacağını və sənayenin bir çox sahələrində geniş şəkildə xammal kimi istifadə olunan neftə tamamilə alternativ ola bilməz. Dünya bazarı neft və digər karbohidrogenlərdən imtina edəcək vəziyyətdə deyildir. Hər bir enerji mənbəsindən digərinə keçid olduqca asda və bahalı prosesdir. Məsələ ondadır ki, müxtəlif enerji mənbələri müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunur. Daş kömürlə müqayisədə neft iqtisadiyyata yeni imkanlar verdi. Ekoloji baxımdan neftin təbiətə və insan orqanizminə vurduğu ziyanın qarşısının alınması məqsədilə alternativ enerji mənbələrindən istifadəyə üstünlük verilməsi artıq dünya çapında əsas vəzifə kimi müəyyən edilmişdir. Hətta bir neçə dövlət tam və ya qismən yanacaq kimi neftdən imtina edir. Məsələn, Kosta-Rika 2014-cü ilin əvvəlindən "yaşıl" enerjiden istifadə edir. Dövlət ənənvi yanacaqdan imtina etmək üçün çox saylı HES, külək dəyirmanları tikmiş və günəş panelləri quraşdırmışdır. Benzin və dizel yanacağı almaq üçün isə biokütlədən istifadə edilir.

Alternativ enerji mənbələrə malik ölkələr arasında İslandiyanı, İsveçi, İsveçrəni, Norveçi və b. xüsusilə qeyd etmək olar. Alternativ enerji texnologiyalarının inkişafına və mənbələrinin genişlənməsinə baxmayaraq, bir çox ölkələr neftdən hələ də asılıdır, xüsusilə də neft qiymətlərindən. Neft hasilatın və satışına görə dünyada Səudiyyə Ərəbistanı öndə gedən dövlətlərdən biridir. Son 20 il ərzində Səudiyyə Ərəbistanının iqtisadiyyatı neft ixracından asılıdır. Büdcə gəlirinin 90%-i

neft ixracından gələn gəlir hesabına formalaşır. Norveç Qərbi Avropada ən iri neft hasilatçısı olmaqla hasil etdiyi neftin demək olar ki, hamısını ixraca yönəldir. Dövlət büdcəsinin 50%-i neftdən gələn gəlir hesabına formalaşır.

Rusiya, Venesuela, İran, Nigeriya, Meksika, Konqo kimi dövlətlərin də iqtisadiyyatı yüksək dərəcədə neftin dünya bazarındakı təyin olunmuş qiymətlərindən asılıdır.

Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri OPEK-in üzvü olsa da neft qiymətlərindən çox da asılı deyil. Bu ölkənin gəlirinin neftdən asılılığı keçən əsrin 80-90-cı illərində 83% təşkil etdiyi halda, son illərdə azalaraq 29,0% təşkil etmişdir (http://www.aif.ru/money/economy/sbezhat_ot_nefti).

Azərbaycan Respublikası da neftdən asılı olan ölkələr siyahısına daxildir. Belə ki, 2018-ci ildə Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin formalaşmasında ölkənin Neft sektoru hesabına büdcə gəlirləri 83,10% (9,216 mlrd. man.) ADNF-dən transfert, 16,9%-ni (1,880 mlrd. man.) vergi orqanları vasitəsilə neft sektorundan daxil olmalar təşkil etmişdir (<https://economy.gov.az>).

2019-cu il üçün dövlət büdcəsinin proqnozlaşdırılmasında büdcənin gəlirlərinin 82,90%-nin ARDNF tərəfindən transfert edilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

2019-cü il üçün proqnozlaşdırılmış dövlət büdcəsində neftin dünya bazarı üzrə orta qiyməti 60.0 ABŞ dolları ətrafında təyin edilmişdir. Neft sektoru hesabına dövlət büdcəsinin 2019-cu il üzrə gəlirlərinin 82,90%-i (11364,3 mln. man.) ADNF-dən transfertlər, 17,10%-i (2336 mln. man.) isə Vergilər Nazirliyinin vasitəsilə neft sektorundan daxil olmalar hesabına formalaşacağı proqnozlaşdırılmışdır.

Düzdür ildən-ilə Azərbaycan Respublikasının neft gəlirlərindən asılılığı müəyyən qədər azalır. Lakin bu heçə qənaətbəxş hal deyildir. 2014-cü ilə qədər dünya bazarında baş verən müxtəlif maliyyə böhranları ölkə iqtisadiyyatına bir o qədər də neqativ təsir etmirdi. Çünki ölkəmizin gəliri əsas etibarilə neftdən asılıdır. Elə ki, 2014-cü ildən başlayaraq dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin düşməsi müşahidə olundu, qısa bir zamanda ölkəmizin iqtisadi vəziyyətinə, milli valyutanın kursuna ciddi təsir etməyə başladı. ABŞ dolları ilə ölçüdə ölkənin ÜDM-i, dövlət

büdcəsinin gəlirləri və xərcləri, əhalinin aldığı əmək haqları, müavinətlər, banklara manat hesabı ilə yatırıqları depozitlər kəskin surətdə (təqribən 2,3 dəfə) dəyərdən düşdü.

Bu kimi halların ölkə iqtisadiyyatına təsirinin yumşaldılması və neft gəlirlərindən asılılığı aradan qaldırılması məqsədilə dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş strateji addımların düşünülmüş, vaxtında və düzgün atılmasına ehtiyac vardır. Bu kimi problemlərin həll edilməsi üçün artıq dünya praktikasında tətbiq edilən bir çox tədbirlərin reallaşdırılmasına ehtiyac vardır.

- hazırda neft sektoru hesabına əldə edilən gəlirlərin qeyri-xammal sahələrinin inkişafına yönəldilməsi;

- iqtisadiyyatın diversifikasiyası-şaxələndirilməsi;

- qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən sahibkarlara dövlət dəstəyinin verilməsi;

- dövlət büdcənin gəlirlərinin formalaşmasında neft-qaz gəlirlərinin digər sahələrdən gələn gəlirlər hesabına azaldılması və s.

Bəs neft gəlirindən asılılığın təhkükəsini necə izah etmək olar? Öncə qeyd etmək lazımdır ki, 2014-cü ildə dünya bazarında neft xammalının tələbatdan çox olması nəticəsində qiymətlər iki dəfə aşağı düşmüşdür. 2016-cı ilin yanvarında isə neftin qiyməti daha iki dəfə aşağı düşməklə "Brent" markalı neftin bir barelinin qiyməti 27,72 ABŞ dolları təşkil etmişdir (2014-cü il "Brent" markalı neftin 1 barelinin qiyməti 99,3 ABŞ dolları). Bu proseslər İİR-ə qarşı tətbiq edilən sanksiyaların ləşvi fonunda baş verirdi. Bu kimi dəyişkənlik neftə olan tələb və təklif arasındakı disbalansla yaradılmışdır. Balansa təsir edən daha əhəmiyyətli səbəbləri aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Səudiyyə Ərəbistanı ABŞ-a qarşı. Ekspertlərin rəyinə görə neftin qiymətinin ucuzlaşmasının ilk səbəbi Səudiyyə Ərəbistanının bazar payı uğrunda və digər ixracatçıların amerika "slans" neftinə qarşı mübarizəsidir. Ənənvi neftin təchizatçıların məqsədi qiymətləri ABŞ –da yeni neft quyularının qazılmasının kritik həddinə qədər endirmək idi. Həl ki, özünü ödəmə sərhəddi 30-40 ABÇ dolları səviyyəsi hesab edilir. Səudiyyə Ərəbistanı üçün dempinq qiymətlər vahid

silah olaraq qalmaqdadır. Belə ki, onlar neft hasilatının maya dəyərini 5-8 ABŞ dolları çərçivəsində olması onlar üçün o qədər də özləri üçün neqativ təsirə malik olmayacağına əmindirlər. Belə ki, Fars körfəzi ölkələrində neftin baraleinin ilkin qiymətinin aşağı olması mədənlərin kontinental şelfdə və sahil zonasında yerləşməsi və hasilatı üçün dərin quyuların qazılmasına, uzun-uzadı boru xətlərinin çəkilməsinə (neft limanlara yaxın ərazidə hasil edilir) ehtiyacın olmaması ilə izah edilir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, neftin hasilatının ən yüksək maya dəyəri dənizdə hasil edilərkən müşahidə olunur. Belə ki, Böyük Britaniya və Norveç dərin olmayan Şimal dənizində, ABŞ - dərinsulu Meksika körfəzi şelfində və o cümlədən də Azərbaycan Respublikası Xəzər dənzinin dərin sularında neft hasil edirlər. Bu kimi hasilat ölkələrində neftin maya dəyərinin yüksək olması neft platformalarının və bahalı avadanlıqların istifadəsi ilə izah edilir (URL:<http://cfocafe.co/neft-vliyanie-na-drugie-rynki>). Səudiyyə Ərəbistanının neft qiymətləri ilə əlaqədar mövqeyi məlumdur. Belə ki, onun neft bazarına güclü təsiri dünya neft bazarındakı payının qorunması ilə əlaqədardır. Artıq 2017-2018-ci illərdə Səudiyyə Ərəbistanı da dünya neft bazarında neftin qiymətinin müəyyən səviyyədə saxlanılmasının tərəfdarı olaraq OPEK dövlətləri və digər qeyri-üzv ölkələri ilə razılığa gələrək hasilatın səviyyəsini tənzimlənən həddə saxlanılmasını məqbul hesab etmişlər.

2. Çin Xalq Respublikası. Dünya bazarında neftin qiymətlərinin düşməsi neft ölkələrində əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə neqativ təsir etmişdir. Nəticə etibarilə də istehsal və ticarət müəssisələrinin də fəaliyyətinə öz təsirini göstərmişdir. Bu təsir təbii ki, Çinin iqtisadiyyatına da bir başa təsirsiz ötməmişdir. Eyni zamanda son illər ABŞ Prezidenti R.Trampın apardığı xarici siyasətin tərkib hissəsi olan Çinin iqtisadiyyatının ABŞ iqtisadiyyatına təsirinin zəiflədilməsi və nəticə etibarilə ÇXR-in iqtisadi inkişaf tempinin azaldılması ölkə iqtisadiyyatına güclü təsir göstərmişdir. Bu da öz növbəsində Çində istehsal və xidmət sahələrinin ümumi səviyyəsinə neqativ təsir etmişdir. Nəticə etibarilə də dünyanın aparıcı neft istehlakçısı olan Çində neftə olan tələbatın səviyyəsi aşağı düşmüşdür.

3. İran. 2016-cı ilin yanvarında uzun illərdir ki, İrana tətbiq edilən sanksiya ölkə tərəfindən nüvə proqramı üzrə öhdəliklərə riayət edildikdən sonra ləğv edildi. Dünyada böyük həcmdə ehtiyatı olan ölkələrdən biri kimi dəyərləndirilən İran bu imkanlardan istifadə edərək neft hasilatını artıraraq dünya bazarına böyük həcmdə neft çıxarmağa başladı. Bu da öz növbəsində neftin qiymətlərində öz təsirini göstərdi. Lakin 2018-ilin noyabr ayından ABŞ-ın təşəbbüsü ilə İrana qarşı yeni daha sərt sanksiyalar tətbiq olunmağa başlandı.

4. Neftin qeyri-qanuni hasilatı və satışı. Qeyri-leqal, hesaba alınmayan neft xammalı hesabına dünya neft bazarında böyük həcmdə artıq neft formalaşır. Ekspertlərin rəyinə görə bu həcm gündə təqribən 250-300 min barel təşkil edir. Neft hasilatının bu forması əsas etibarilə müharibə gedən ölkələrdə, yəni Liviya, Suriya, Yəmən, İrakda həyata keçirilir. Qeyri-leqal neftin alınmasının səbəbi təbii ki, onun dünya neft bazar qiymətlərindən dəfələrlə ucuz olmasıdır. OPEK neft bazarında tənzimləyici kimi çıxış edə bilmir. Neft karteli artıq razılaşdırılmış qərar qəbul edə bilmir. Bu isə maraqların və planlaşdırma üfqlərinin müxtəlifliyi ilə əlaqədardır. Səudiyyə Ərəbistanı üçün bazarda olmaq, bazar payını qoruyub saxlamaq çox vacibdir, bunun üçün o cari konjunkturanı də qurban verə bilər. Neft hasilatında əhəmiyyətli yerə malik olan Venesuelaya pul lazımdır, hazırda onun ixrac gəlirinin 95%-i neftdən asılıdır.

Beləliklə, neft bazarında mövcud gərginlik dövlətlərin, sahibkarların və istehlakçıların davranışlarını dəyişir. Buna görə də neft bazarında aparıcı rol oynayan ölkələrdə həyatın, davranışın neçə dəyişməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, neft qiymətlərinin aşağı səviyyəsi Səudiyyə Ərəbistanına çox da ciddi təsir etmədi. Belə ki, ölkə kifayət qədər ehtiyata malikdir.

Çin iri neft istehlakçısı olan bir dövlətdir. Neft qiymətlərinin dünya bazarında düşməsi Çinə imkan verir ki, xammala daha az vəsait xərcləsin. Bu isə iqtisadiyyatı daha sürətlə inkişaf etməyə imkan verir. Lakin əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi neft ölkələrinin iqtisadiyyatının əsas etibarilə neft gəlirlərindən asılı olması qiymətlərin kəskin düşdüyü bir şəraitdə iqtisadi geriləməyə, inkişafın zəifləməsinə düçar olurlar. Bu isə beynəlxal dicarətdə passivləşməyə səbəb olur ki,

bu da öz növbəsində Çin kimi dövlətlərdən idxalın səviyyəsinə neqativ təsir etməklə bərabər Çin iqtisadiyyatına da mənfi təsir edir.

ABŞ neftçiləri 2009-2014-cü illərdə neft hasilatını əhəmiyyətli həcmdə, təqribən 60% artırmağa nail oldular. Lakin dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsi həmçinin slans neft istehsalçılarına da güclü neqativ təsir etdi. Məcburiyyətdən onlar minlərlə iş yerlərini ixtisar etdilər, yüzlərlə qazma qurğularını bağladılar və ən aşağı maya dəyərli mədənlərdən istifadə edirlər. Amerika slans neftçiləri çətin ki, bir barel neftə görə 30-40 dollar arası qiymətə çətin ki, tab gətirə bilsinlər.

"Slans inqilabı"nın əsas benefisiarlarından biri sayılan Kanada da vəziyyət heç də yaxşı deyil. Amerika iqtisadiyyatından fərqli olaraq Kanada iqtisadiyyatı neft gəlirlərindən çox asılıdır. Qeyd edək ölkənin ÜDM-nin 10%-i neft-qaz sektoru hesabına formalaşır.

Avropa İttifaqının iqtisadiyyatının inkişafı üçün neft xammalı ilə stabil təminatı həyati əhəmiyyətli hesab edilir. Avropa İttifaqı və istehlakçılar üçün neft qiymətlərinin aşağı olması olduqca faydalıdır. Neftin mövcud qiymətləri investisiyanın həcmi, iş yerlərinin sayını artırmağa və nəticə etibarilə iqtisadiyyatı sürükləndirməyə kömək göstərəcəkdir.

Lakin, Azərbaycan Respublikası neft ölkəsi olaraq neftin dünya bazarında qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq daha az əlverişli şəraitdədir. Bunu aşağıdakı kimi izah etmək olar:

- hasilatın maya dəyəri çox yüksəkdir. Daha perspektivli mədənlər Xəzər dənizi şelfindədir.

- neftin nəql edilməsi olduqca uzun neft kəmərlərinin olmasını tələb edir.

- neftin nəql edilməsi zamanı tranzit ölkələrin sayının çox olması və s.

Beləliklə qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikası böyük həcmdə təbii sərvətlərə malikdir. İqtisadiyyatın sahələri qeyri-bərabər inkişaf edir. Hasilat sənayesi emal sənayesilə müqayisədə çox böyük üstünlüyə malikdir, emal sənayesinin inkişafı olduqca ləng gedir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN İNKİŞAF SİYASƏTİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRMƏ YOLLARI

3.1. Müasir valyuta münaqişələri və onların iqtisadiyyatlara təsiri

İqtisadiyyat digər elmi fənnlərdən açıq-aşkar yalnız bizi əhatə edən həqiqətlərlərin öyrənilməsi ilə deyil, həmçinin onun insanlar tərəfindən dərk edilməsi və qəbulu ilə fərqlənir. Səbəbsiz ki, dərkətmə sürətlə və birbaşa fəaliyyətə çevrilir və formalaşmış reallığı dəyişir. Gözləntilərin maddiliyinin analoji dərk edilməsini nəzərə alaraq Böyük britaniyanın "The Economist" jurnalının jurnalistləri "resessiya-tənəzzül" sözü keçən "Washington Post" ı "New York Times" qəzetlərində rüblük məqalələrin sayına əsalanan linqvist indeksini təklif etmişlər. Bu indeks iqtisadi böhranın başlamasını digər ənənəvi qabaqlayıcı statistik indikatorlara əvvəlcədən və nisbətən daha dəqiq təyin edə bilmişdi.

Əgər analoji məntiqdən çıxış etək, son zamanlar dünya valyuta münaqişələrinin qaçılmazlığı hiss olunmaqdadır. Təsədüfə deyildir ki, artıq bu məsələ Yaponiya, Cənubi Koreya, Rusiya Federasiyası və digər ölkələrin rəsmi nümayəndələrinin çıxışlarında, iqtisadçı-ekspertlərin elmi əsərlərində aktual problem kimi vurğulanmaqdadır (<https://www.forbes.ru/sobytiya-column/232157-valyutnye-voiny-v-chem-prichina>).

Valyuta münaqişələri artıq bir neçə illərdir ki, siyasətçilər, iqtisadçılar və bankirlər arasında müzakirə olunaq həddən çox "şişirdilir". Valyuta ilə manipulyasiyanın məqsədi xarici ticarətdə üstünlüyün əldə edilməsidir ki, əsasən dünya lider dövlətləri və inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən aparılır. Bu baxımdan da dövlətlər hər bir halda belə gözlənilməz valyuta münaqişələrinə hazır olmalı və özlərinin portfellerinin yeni reallıqlara hazır etməlidirlər (<https://bankir.ru/publikacii/20130426/valyutnye-voiny-lokalnye-vspyshki-ili-globalnye-konflik-ty-10003348/>).

Dünya iqtisadiyyatı üçün problemin əsas mənbəyi iqtisadi inkişaf etmiş və aparıcı mövqeyə malik ölkələrin riskli monetar siyasətidir.

"Valyuta münaqişələri" anlayışının istifadəsi ilk olaraq Braziliya maliyyə naziri Qvido Monteqe tərəfindən istifadə olunmuşdur. Belə ki, o Ben Bernankın

şəxsində ABŞ-ı valyuta müharibəsində gühnahlandırmışdır. Hər bir aktiv kimi valyuta da tələb və təklif əsasında qiymətləndirilir və o ucuzlaşa və ya bahalaşa bilər. Haçan ki, valyuta emissiya edilir, bütün digər şərtlər sabit qaldığı şərtlərdə təklif artır ki, valyutanın qiymətinin azalmasına gətirib çıxarır. 2010-cu ildə ilk dəfə olaraq rəqabət devalvasiyası valyuta münaqişəsi anlayışı ilə əvəz edilmişdir.

2010-cu ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında yeni kəmiyyət yumşaltma QE2 proqramı tətbiq olunmağa başladı. Qvido Monteqenin fikrinə görə bu proqramın işə salınması amerika dollarının kəskin zəifləməsinə və inkişaf edən bazarlarda "qabarıqların" yaranmasını səbəb oldu. Spekulyativ sərmayə axan ölkələr inkişaf etmiş ölkələrin yumşaq monetar siyasətini təsirini məhdudlaşdırıcı üsullarla azaltmaqla rəqib ölkələrin "valyuta hücumlarını" dəf etdilər.

Valyuta münaqişəsi bir və ya bir neçə ölkənin milli valyutasını dünyanın başqa valyutasına nisbətə məqsədyönlü şəkildə zəiflədilməsi ilə xarakterizə olunur. Valyuta münaqişəsini həmçinin rəqabət devalvasiyası da adlandırırlar (<http://blog-forex.org/valyutnye-vojjny-kak-regulirovat-val.html>).

Ənənəvi merkantilist reseptlərinə uyğun olaraq hökumətlər bu yolla bazarda milli istehsalçılara rəqabət üstünlüyünü təmin etməyi, daxili sitehsalı canlandırmağı və ətraf ölkələlə ticarət saldossunu öz xeyrlərinə dəyişməyi planlaşdırırdılar.

Əlbəttə ki, əvvəlki beynəlxal valyuta rejimində qızıla və ya əsas valyutaya nisbətə əksər pul vahidlərinin məzənnəsini direktiv, məcbur etməklə dəyişmək olardı. Bu gün sərbəst üzən valyuta rejiminin kütləvi yayıldığı bir dövrdə artıq həmin cəhdləri etmək o qədər də asan deyil, bunun üçün isə xüsusi və qeyri - praktiki tədbirlər tələb olunur.

Qvido Monteqenin sözlərinə görə dünya valyuta münaişələri 2010-cu ildə baş verdi ki, Amerika tərəfindən işə salınan QE - nin yeni mərhələsi digər ölkələri də cavab tədbirlərə görməyə, anoloji siyasət yürütməyə məcbur etməklə yeni güclə global valyuta münaqişələrini qızıışdırır. Nəticədə isə ABŞ siyasəti başqa ölkələri, özəlliklə də Yaponiyanı oyun qaydalarına riayət etməyə məcbur edir ki, ABŞ valyutasının devalvasiyası təhülkəsinin kənarlaşdırsın, öz növbəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatına ziyan vursun.

ABŞ kimiyyət yumşaltma siyasəti dünyanın bütün ölkələrində valyuta münaqişələrinin qızıqdırılmasına yönəldilmişdir.

Yapon hökuməti dəfələrlə yenin məzənnəsini əhəmiyyətli dərəcədə endirməyə cəhd etmişdir. Bu addım yalnız Yaponiya hökuməti tərəfindən deyil və milli valyutansını devalvasiya etdirməyə çoxsaylı ölkələr tərəfindən cəhd edilmişdir. Davamlı deflyasiya fonunda miqyaslı birdəfəlik müdaxilələr çox da təsirli deyil, "bazarlar" bilirlər ki, yen yenidən itirilmiş mövqeyə qayıdacaqdır.

Digər tərəfdən real müdaxilə Yaponiya üçün olduqca faydalı ola bilərdi – istehlak qiymətləri aşağı düşür, pul kütləsinin artırılması deflyasiyaya qalib gələ bilərdi. İsveçrə frankı bir çox investorlar tərəfindən " valyuta-sığınacaq" kimi qəbul olunur, milli ixracatçıların ağrılarını dima arırır. Frankın məzənnəsini tənzimləməklə İsveçrə milli bankı milli valyutayı təyin olunmuş diapozonda saxlamaq üçün valyuta intervensiyası edir.

Rəqabət devalvasiyası milli istehsalçıların mövqelərini möhkəmləndirmək, ölkənin ixrac göstəricilərini artırmaq və ya dünya iqtisadiyyatında daha əlverişli yer tutmaqdan ötrə aparılır.

Rəqabət devalvasiyası xarici valyutada ifadə olunan xarici borclanmanın dəyərinin artmasında əks oluna bilər, həmçinin xarici kapital axınını azalda bilər.

Keçmişdə müstəqil güclü valyuta dövlətin iqtisadi siyasətinin uğurluğu sayılır, devalvasiyanın isə inkişaf etməkdə olan ölkələrə xas hesab edilirdi.

Keçən əsrin sonlarında Beynəlxal valyuta fondu devalvasiyaya inkişaf edən iqtisadiyyatların bir neçə problemlərinin həlli üsulu kimi baxmış, ələlxüsüs da idxal xərclərinin ixracdan gələn gəlirləri üstələdiyi ölkələrdə.

Valyuta münaqişəsi xarici ticarətdə üstünlük əldə etmək üçün eyni zamanda bir neçə ölkə ilə valyuta bazarında məqsədyönlü manipulyasiyadır. Hazırda dünya iqtisadiyyatının zəif iqtisadi artımın fonunda, genişmiqyaslı valyuta münaqişələrinin çaş vermə etimalı son dərəcə yüksəkdir.

Valyuta münaqişəsi bir neçə üsulla aparıla bilər. Onun taktikası ilk növbədə milli valyutanın kursunun fiksə edilən və ya üzən olması, həmçinin ümumi makroiqtisadi vəziyyətdən asılıdır. Sadə və daha çox istifadə olunan üsul valyuta

bazarında açıq müdaxilədir. Mərkəzi bank xarici valyutanı, əsasən dollar və avronu emitent milli valyuta ilə alır. Məsələn, Çin Xalq Respublikasının Xalq bankı bu yolla böyük miqdarda valyuta ehtiyatı yaratmışdır (təqribən 3,9 trln. ABŞ dolları, mart 2019 il) (<https://eadaaily.com/ru/news/2019/03/07/valyutnye-rezervy-kitaya-prevyshayut-3-trln>). Amerika hakimiyyəti ÇXR-i daima milli valyuta olan yuanın kursunu sünii olaraq aşağı salmaqda günahlandırır.

İsveçrə Milli Bankı və Yaponiyanın Bankı da analoji addımların atılması ilə fərlənir. Belə ki, 2011-ci ilin sentyabr ayında avropa borc böhranı fonunda frankın kəskin möhkəmlənməsindən sonra İsveçrə hökuməti frankın dollara nisbətə 1,20 maksimum səviyyə kimi təyin etdi. Bu səviyyənin qorunması üçün xarici valyutanı emissiya hesabına məhdudiyyətsiz həcmdə alacağını söz vermişdi, hətta frankda olan depozitlər üçün mənfi faiz dərəcələri tətbiq edilmişdi. Bu isə nəticə etibarilə investorların ilkin kapital qoyuluşundan az miqdar alacağın şərtləndirirdi. Müdaxilənin ilkin həcmi olduqca az -10 mlrd. avro təşkil etmişdir. Lakin avrozonada qeyri-sabitliyin olmasına görə həcm getdikcə artırılmışdı.

Yapon bankı yeni satmaq və dolları almaqla iki dəfə həcmində avans qiymətə getməyə məcbur oldu. Belə ki, Yapon bankı 2011-ci ilin avqust və oktyabrında müvafiq olaraq 59,0 mlrd. və 116,0 mlrd. ABŞ dolları həcmində əməliyyat etməli oldu.

Bununla belə İsveçrə tənzimləyicisinin etdikləri avrozona investorları tərəfindən haqlı və "sakit sığınacaq" axtarışı ilə əlaqədar olduğu kimi dəyərləndirildiyi halda, Yaponiya bankının intervensiyası güclü tənqidlərə məruz qaldı. Təbii ki, realıqda bu halın öz sadə izahı vardır. İsveçrə Avropa İttifaqının çox əhəmiyyətli ticarət partnyorudu, bununla bərabər G20-nin bir çox ölkələri üçün frankın avroyla müqayisədə sünii yumşaldılması heç bir əhəmiyyət daşımır.

Yaponiya dünyanın iri ticarət güclərindən biri sayılır və Amerika Birləşmiş Ştatlarının, Avropa İttifaqının və Çin Xalq Respublikasının əsas partnyorudur.

Bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən spekulyativ kapital axınlarına qarşı bir müdafiə mexanizmi kimi daha az açıq xarakter daşıyan üsul istifadə olunur. Bu metodikanı Beynəlxalq Valyuta Fonduda tövsiyyə edir. Bu metod bir

başla milli valyutanın zəifləməsinə yönəldilmir, lakin onun möhkəmlənməsini bir qədər ziflətmə imkanına malikdir. Buna misal olaraq 2009-cu ildə Braziliyada səhm və obliqasiya bazarına xarici kapital axınına 2%-lik vergi tətbiq edilmişdir.

Bank dərəcələri, zamanla sınaqdan çıxarılmış üsuldur. Bu üsul əsasən iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələr ABŞ, Böyük Britaniya və Yaponiya tərəfindən tətbiq edilir.

Inkişaf etmiş ölkələr daha çox yüksək inflyasiyaya səviyyəsi saxlamağa meyillidirlər və yüksək faiz dərəcələrini saxlamağa məcburdurlar.

Açıq iqtisadiyyatda üzən məzənnə şəraitində milli valyuta iqtisadi böhranlarda sabitləşdirici rolunu da yerinə yetirir. Mərkəzi Bank baza dərəcələrini aşağı salır ki, xarici investorlar üçün milli valyutanın cəlb ediciliyini azaldır və onun zəifləməsinə gətirib çıxarır. Yerli əmtəələrin qiymətinin xarici istehlakçılar üçün nisbətən aşağı olması beynəlxalq bazarlarda onların rəqabətqabiliyyətliyini yüksəldir. Nəticədə isə ixracın həcmi artır və onunla bərabərdə ölkə iqtisadiyyatı güclənir.

Lakin, inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi bankları dərəcələri azaltma mexanizmini tükəndirmişlər ki, nəticədə ixracın stimullaşdırılmasında valyuta məzənnəsi ilə manipulyasiya onlar üçün demək olar ki, sonuncu mexanizmdir. Bunun üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz birbaşa intervensiya (İsveçrənin Milli bankı və Yaponiya bankı) və ABŞ ehtiyat sistemi, Yaponiya bankı, İngiltərə bankı tərəfindən aparılan dolayı alətlərindən, daha dəqiq kəmiyyət yumaşalmasından (QE) istifadə olunur. Kəmiyyət yumaşalmasının valyuta məzənnəsinə təsiri hələ də mübahisəlidir. Lakin ABŞ-da onun dolların üzən zəifləməsilə üst-üstə düşməsi fakt olaraq qalmaqdadır.

Kəmiyyət yumaşılması (QE) valyuta məzənnəsinə iki təsir xəttinə malikdir.

Birincisi, uzunmüddətli obliqasiyalar üzrə gəlirliyin azalması zamanı xarici investorlar tərəfindən fiksə edilmiş gəlirli "risksiz" aktivlərə tələbat zəifləyir.

İkincisi, əgər ümumi qəbul olunmuş iqtisadi nəzəriyyəyə inansaq mərkəzi bankın balansının və monetar bazanın artması birbaşa valyutanın zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Eyni zamanda aparıcı iqtisadi güc olan ölkələrin mərkəzi banklarının sinxron hərəkətləri "kəmiyyət yumşalması" yolu ilə konkret valyutanın zəiflədilməsi cəhdlərini heçə endirir.

Mərkəzi bankların yerli valyutanın mübadilə məzənnəsinə necə təsir etməyə çalışmalarının parlaq nümunəsi kimi Yaponiya bankını göstərmək olar. Buna baxmayaraq "böyük iyirmilik" ölkələri (G20) Yaponiyanı "valyuta münaqişələrinin" yaradıcısı kimi açıq tənqid etmirlər. G20 birliyinin üzvü olan ölkələr Yaponiyanın iqtisadiyyatında deflyasion təzyiqlərə anlayışla yanaşdılar. Yaponiya artıq 20 ilə qədərdir ki, bu təzyiqdən əziyyət çəkir. Beləliklə, vurğulamaq olar ki, valyuta manipulyasiyası faktiki olaraq beynəlxalq səviyyədə leqitim sayılır.

Ümumiyyətlə, Yaponiya və Böyük Britaniya istisna olmaqla ABŞ-ın digər aparıcı ticarət partnyorları son on ildə planlı olaraq ixracın həcmi artırırırmışlar. Yaponiya və Böyük Britaniyanın valyutaları hazırkı dövrdə kəskin ucuzlaşmaqdadır, ən azından qeyri sabitdir.

Cədvəl 4-ün məlumatları əsasında söyləmək olar ki, ABŞ iqtisadiyyatının inkişafında ixracın böyük rolu vardır. Müxtəlif mənbələrdə ABŞ təqribən ÜMD-in 10 faizi qədər məhsul ixrac edir. ABŞ iqtisadiyyatının böyük olması onun xarici təsirlərdən asılılığı səviyyəsini aşağı salır. Cədvəldə verilənlərdən də məlum olur ki, ABŞ xarici ticarət dövriyyəsində ixracın payı 1970-ci ildə 59.7 mlrd. doll. təşkil etdiyi halda bu göstərici 2010-cu ildə ABŞ 1 852.3 mlrd. doll., 2015-ci ildə 2264.9 mlrd. doll., 2016-cı ildə isə 2 214.6 mlrd. doll. təşkil etmişdir. Göründüyü kimi 1970-ci illə müqayisədə ABŞ ixracının səviyyəsi 2015-ci ildə 37.93 artıq olmuşdur. Lakin 2016-cı ildə 2015-ci illə müqayisədə 53.63 mlrd. dollar azalmışdır. Ölkə əhalisinin hər nəfərinə düşən ixracın həcmi daha yüksək olduğu dövr müvafiq olaraq 7470.9 doll. və 7 079.5 doll. təşkil etməklə 2014-2015-ci illəri əhatə edir.

Lakin ixrac sahələrini bərpa etmək üçün bu ölkələrə yenin və funt sterlinqin məzənnəsinə daha çox aşağı salmaq lazımdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün Böyük Britaniya və Yaponiya yəqin ki, milli valyutanın planlı olaraq zəiflədilməsi taktikasını seçəcəklər ki, bu da öz növbəsində gec və ya tez əsas partnyorların əks reaksiyasına səbəb olacaqdır. Əgər bu cür hərəkətlər olduqca aqressiv xarakter

alsa onda onlar qlobal valyuta münaqişələrinin katalizatoru kimi kimi xidmət edəcəklər.

Cədvəl 4: ABŞ ixracı, mlrd. doll. (1970-2016)

İllər.	İxrac, mlrd. doll.	Əhalinin hər nəfərinə düşən ixarcın həcmi, doll.
	Cari qiymətlərlə	
1970	59.7	284.8
1975	138.7	632.8
1980	280.8	1 222.1
1985	303.2	1 259.0
1990	551.9	2 185.5
1995	812.8	3 059.6
2000	1 096.8	3 889.7
2005	1 308.9	4 435.0
2008	1 841.9	6 071.5
2010	1 852.3	6 001.6
2014	2 373.6	7 470.9
2015	2 264.9	7 079.5
2016	2 214.6	6 873.7

Mənbə: ABŞ ixracı, mlrd. doll. (1970-2016), <http://be5.biz/makroekonomika/export/us.html/> (03.12.2018)

Əlbəttə ki, bütün ölkələr eyni zamanda öz valyutalarını zəiflədə bilməz. Nəticə, valyuta münaqişəsində də hərbi münaqişələrdəki kimi qalib və uduzanlar olmalıdır. Hər bir hlda tərəflərdən heç biri uduzmaq istəmir və qarşılıqlı ardıcıl devalvasiya yarışını nəticədə hər tərəfin uduzmasına səbəb olacaq: məzənnə nisbətləri təqribən ilkin səviyyəyə qayıdacaq, eyni zamanda dövriyyəyə buraxılmış artıq pul kütləsi inflyasiya qığılıcımı ilə təhdid edəcək, həmçinin iqtisadi proseslərə volotillik (dəyişkənlik) əlavə edəcək, maliyyə bazarlarında fundamental qiymət nisbətlərini pozaraq bu və ya digər neqativlərə səbəb olacaqdır.

Məhz bu kimi təsəvvürlər Dünya bankının baş iqtisadçısı Kuşik Basa qlobal valyuta münaqişələrinin qarşısının alınma biləcəyinə ümid edir. Lakin öz axarına buraxılan proseslər həmişə ağılin zəfəri ilə yekunlaşmır. Buna görə də dünyanın iri iqtisadi inkişaf etmiş dövlətlərin hökumətləri monetar siyasət sahəsində çox mürəkkəb və vacib olan əsas məsələ - "hücum etməmək haqqında pakt" üzrə razılaşmanın əldə edilməsidir. Perspektivdə isə yeni beynəlxalq valyuta rejimi

haqqında razılaşma üzərində də çalışmaq olar (<https://www.forbes.ru/sobytiya-column/232157-valyutnye-voiny-v-chem-prichina>).

Yenədə nəzərə almaq lazımdır ki, vəziyyət bir o qədər də kritik deyil. Belə ki, əgər hələ ki, Yaponiya yenin məzənnəsini dollara və digər əsas valyutalara nisbətdə azca azalda bilirsə deməli digər ölkələr "valyuta müharibəsi" elan etmədən ona bu addımı atmağa imkan verirlər. Nəzər almaq lazımdır ki, valyutanın əsas ehtiyat emitentləri qarşılarında biraşa heç bir xarici iqtisadi məqsəd qoymurlar, xalis daxili və leqitim məslələri həll edirlər. Böhran sonrakı dövrdə onlar hər vəclə iqtisadi artım "mühərrikini" söndürməyə cəhd edirlər. Amma bu məqsədlə bir neçə ildir həyata keçirilən "kəmiyyət yumşalması" siyasəti mərkəzi bankların tərəfindən heç nə ilə təmin olunmamalı trilyonlarla dollar, avro və yenin buraxılmasına gətirib çıxardı ki, həmin pul kütləsi başqa adekvat istifadə tapmadığından kütləvi şəkildə xarici ölkələrə, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarlarına axdı və bununla da onları milli valyutalarının kəskin möhkəmlənməsi təhlükəsi ilə təhdid edir. Valyuta idxalı-axını artan ölkələrin hökumətləri istər-istəməz vəsait axınını monetar üsulların istifadəsi və ya kapital məhdudiyyətləri tətbiqi etməklə neytrallaşdırmaq məcburiyyətində qalacaqlar. Başqa sözlə, valyuta münaqişəsini kimsə elan etməyi hər halda düşünmür, lakin o özlüyündə bir xəyal və daha dəqiq həyələt kimi dövlətin astanasında əlverişli şəraiti və zamanı gözləməkdədir.

Bəzi iqtisadçı ekspertlərin rəyinə görə yaxın zamanlarda əsas valyutalardan yen və funt sterlinq təsir altında qalmaqda davam edəcəkdir. Güman ki, Asiya ölkələrinin valyutalarının əksəriyyəti möhkəmlənəcək və amerika dollarının zəifləməsi baş verərsə, o planlı xarakter daşıyacaqdır.

Avrozonanın periferiyalarında davam etməkdə olan problemlərə baxmayaraq vahid avropa valyutası uzunmüddətli perspektivdə dollara nisbətdə 1,20-1,40 dəhlizində dayanacaqdır.

Bütün dünyanın mərkəzi banklarının öz səlahiyyətlərini artırdığı və milli valyutaların məzənnəsinə təsir etməyə çalışdığı vəziyyətlərdə investorlara maliyyə bazarında öz fəaliyyətlərini vaxtında qiymətləndirmələri vacibdir. Valyuta

mexanizmlərinə sünni müdaxilə prosesi bazarda qeyri-sabitliyə səbəb olur və dünya iqtisadiyyatın böyüməsini təhdid edir.

3.2. Qlobal iqtisadiyyat inkişafın yeni meyillərin xüsusiyyətləri

Post-sənaye informasiya cəmiyyətinin başlaması kapitalist istehsal üsulunun mahiyyətini tamamilə dəyişməklə sivilizasiyanın özlüyündə-təbii inkişafının sonu və istehsalın beynəlmilləşdirməsinin daha dinamik proses kimi dəyərləndirilir. Hazırkı iqtisadi aləm o dərəcə qarşılıqlı əlaqəlidir ki, bir dövlətdəki iqtisadi dəyişiklik baş verən qaçılmaz olaraq digərində də baş verir: dünya iqtisadi konyukturasından asılı olaraq istehsalın işçi qüvvəsi, xammal və enerji resursları ucuz olan üçüncü ölkələrə köçürülməsi ölkə daxilində iş yerlərinin azalmasına, bununla da bütün iqtisadi sistemin tarazlığının təmərküzləşməsini dəyişir.

Bir çox iqtisadçı ekspertlər əsaslı olaraq hesab edirlər ki, iqtisadiyyatda qlobal proseslər bazar qanunları ilə idarə olunur və dəyişməzdi. 30 noyabr 2015-ci ilin vəziyyətinə görə dünyanın 162 ölkəsi Dünya ticarət təşkilatına daxildir və 22 ölkə, o cümlədən Azərbaycan Respublikası da müşahidəçi olmaqdadır. BU say daima artmaqdadır ki, bütün dünyanın iqtisadi integrasiyasının qaçılmazlığını təsdiq edir (http://wto.org/english/news_e/news13_e/acc_tjk_31jan13_e.htm).

Gərgin rəqabət şəraitində iqtisadiyyatın qlobal inkişafı paralel olaraq yeni bir əmək bölgüsü və əmək miqrasiyasının artması ilə müşayiət olur. İspan sosioloq – post-marksisti Kaliforniya ştatının Bekli şəhərində yerləşən universitetinin professoru M.Kastels milli iqtisadiyyatın qloballaşdırma nüvəsinin fəaliyyətindən asılı olduğunu sübut edir. Tədqiqatçının fikrinə görə qlobal iqtisadiyyatı "iqtisadiyyatı əsas komponentləri planetar miqyasda real zamanda və ya seçilmiş vaxtda bütövlükdə institusional, təşkilati və texnoloji fəaliyyət göstərmək bacarığı" kimi müəyyən etmək olar.

BMT-nin və yerli xalqlar işləri üzrə Beynəlxalq qrupun (IWGIA) qiymətləndirmələrinə görə yer kürəsinin quru səthinin 20%-ə qədərini ənənvi mədəniyyətə malik etnik qrupları təşkil edir, lakin belə lokal cəmiyyətlər daha çox dünya proqressiv proseslərə cəlb olunub.

Qlobal iqtisadiyyat çox səviyyəli struktura malik və dünyanın müxtəlif iqtisadiyyatlarını özündə birləşdirən vahid sistemdir. "Qlobal iqtisadiyyat" termini altında bir çox hallarda dövlət sərhədləri nəzərə alınmadan müxtəlif ölkələrin xarici iqtisadi fəaliyyətləri nəzərdə tutulur. Qlobal iqtisadiyyatın formalaşması beynəlxalq əmək bölgüsü ilə izah edilir, bu isə öz növbəsində iki "cərəyanın" – iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının və onların vahid sistemdə birliliyinin yaranmasına gətirib çıxardı (<https://utmagazine.ru/posts/8900-globalnaya-ekonomika>).

Dünya iqtisadiyyatında baş verən qloballaşdırma birbaşa mülkiyyət münasibətlərinin daha yüksək inkişaf mərhələsinə keçidi ilə əlaqədardır (Бек У., 2001).

Qloballaşma öz prinsipinə görə bir çox ölkələrin iqtisadiyyatının vahid sistemdə birləşməsidir. Qlobal iqtisadiyyatın əsas mahiyyəti dövlət və insanlar arasında mövcud əlaqələrin genişlənməsi və optimallaşdırılmasından ibarətdir. Bütün bunlar dünya əmək ehtiyatları, əmtəə və kapital bazarlarında, informasiya inkişafında, müxtəlif ölkələr arasında kəskin münaqişələrin yaranması prosesində əks olunur.

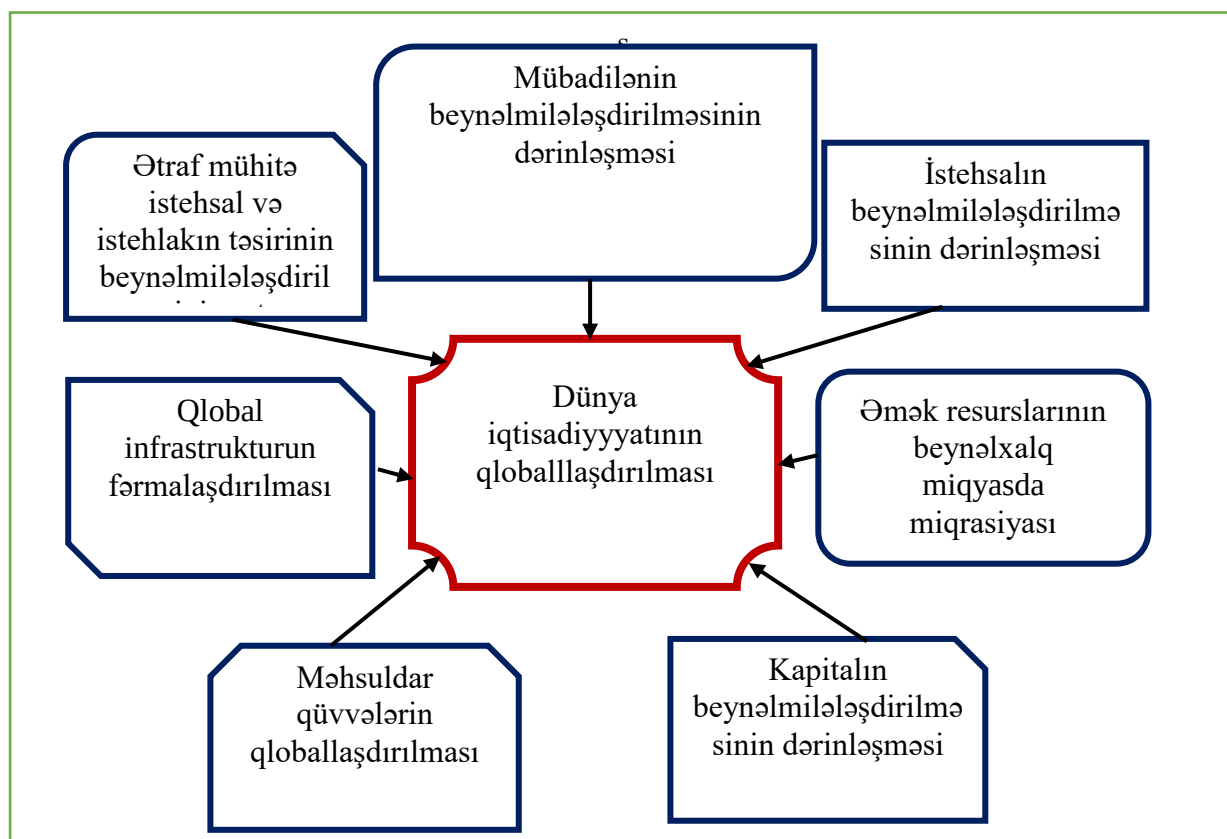
Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdırılması istehsalın beynəlləşməsinin dərinləşməsi, iqtisadiyyatın beynəlləşməsinin dərinləşməsi, işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyasının miqyasının artımı, kapitalın beynəlləşməsinin dərinləşməsi, məhsuldar qüvvələrin qloballaşdırılması, qlobal infrastrukturun formalaşdırılması, ətarf mühitə istehsal və istehlakın təsirinin beynəlləşməsinin arması və mübadilənin beynəlləşməsinin dərinləşməsi kimi mühüm məsələləri əhatə edir (şəkil 7).

İqtisadiyyatın qloballaşması bütün sivil dünyanın vahid iqtisadi sistemə çevrilmə və tədricən maliyyə üçün dövlətlər arasında olan sərhədləri silən prosesidir. Qloballaşdırma proses kimi birmənalı deyil və ona fərqli yanaşırlar.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşması təqribən keçən əsrin 90-cı illərindən, SSRİ hökumətinin dünya ölkələri ilə əməkdaşlığa başladığıları zamandan başlamışdır. Sovetlər İttifaqı dağıldıqdan sonra bu proses sürətlənməyə başlamış və həqiqətən də qlobal xarakter almışdır (Тыпаев В.А., 2001.).

XX–XXI əsr ərəfəsində əsas proseslərdən biri beynəlxalq əlaqələrin bütün sistemində dərin dəyişikliklərlə xarakterizə olunan proqressivləşən qloballaşdırma. Qloballaşdırma bu prosesə ölkələrin fəliyyətinin hər tərəfinə güclü təsir göstərən kompleks coğrafi-iqtisadi, coğrafi-siyasi və coğrafi-humanitar fenomendir.

Şəkil 7: Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdırılması

Mənbə: Глобализация мировой экономики,
<http://www.grandars.ru/college/sociologiya/globalizaciya.html> (14.12.2019)

"Qloballaşdırma" anlayışı 1983-cü ildə ilk olaraq amerika iqtisadçısı, Harvard biznes məktəbinin professoru Teodor Levitt tərəfindən təklif olunmuşdur. O bu anlayış altında transmilli şirkətlər tərəfindən istehsal olunan ayrı-ayrı məsul bazarlarının birləşməsi fenomeni başa düşürdü. "Qloballaşdırma" anlayışının yaranması amerika sosioloqu R.Robertsonun adı ilə bağlıdır. Cəmiyyətin diqqətini o 1990-cı illərdə cəlb etdi, lakin müasir dünya iqtisadiyyatında və siyasətində qloballaşmanın hələ də ümumi qəbul olunan tərifi mövcud deyil, mövcud formulirovkalar təsviri və ya qarşılıqlı xarakter daşıyır. Tamamilə aydın deyil

ki, qloballaşdırma obyektiv, təbii-spontan prosedir və ya ölkələri və xalqları təşkil olunmuş və məqsədyönlü olaraq hər hansısa standartlara (etalona) salmaqdır.

Müəyyən qədər yeni olan "qloballaşdırma" anlayışına daha geniş əhəmiyyəti 1990-cı ildə (Harvard biznes məktəbi) K.Ome "Sərhədsiz dünya" kitabını dərc etdirməklə verdi və onu daha məhşur etdi. K.Omeyə görə dünya iqtisadiyyatının vəziyyəti hazırda Avropa İttifaqı, ABŞ və Yaponiya tərəfindən formalaşdırılmış triada tərəfindən müəyyənləşdirilir. Onun fikrinə görə müasir dövrdə, qlobal bazarın böyüdüünə görə ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi milliliyi artıq öz mənasını itirmiş və "güclü aktyorlar" rolunda isə səhnədə "qloba firmalar" çıxış edirlər. Əlbəttə ki, belə kateqorik təsdiqlə hər kəs razı deyil, amma yenə də K.Omenin mövqeyi qloballaşdırma ilə əlaqəli hər bir müzakirənin başlanğıc əsas mövzusunə çevrilmişdir.

Qloballaşdırma mövzusunda dünyanın bir çox tanınmış iqtisadçıları öz geniş şərhlərini vermişlər. Lakin qloballaşma termini ilə müəyyənləşmək üçün çox saylı edilən cəhdlərə baxmayaraq onun vahid anlamda izahı verilə bilinməmişdir. İndi iqtisadiyyatın qloballaşdırılması dedikdə əsasən bir sıra istiqamətlər başa düşülür: qlobal transmillişirkətlərin yaranması, iqtisadiyyatın regionlaşdırılması, dünya ticarətinin intensivləşdirilməsi və maliyyə qloballaşdırılması.

Ümumi şəkildə qloballaşdırmanı təsərrüfat fəaliyyətinin beynəlmilləşdirilməsi kimi qəbul etmək olar. Qloballaşdırma ayrı-ayrı ölkələrin birlərindən iqtisadi asılılığının yaranması ilə xarakterizə olunan regional integrasiyadan böyümüş və əsaslı şəkildə ondan fərqlənir. Lakin qloballaşdırmanı ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat komplekslərinin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi kimi qəbul etmək olmaz. O daha genişdir, belə ki, ictimai həyatın bütün sahələrini cəlb edir, beynəlxalq birliyin perspektiv inkişafında əhəmiyyətli korrektələr edir, tədricən dünya aləmini vahid maliyyə-informasiya, hərbi-siyasi və sosial-mədəni zonaya doğru aparır. Hesab edilir ki, belə zonada, vahid birlikdə əmtəələr, informasiyalar, ideyalar, investisiya, yeni texnikalar və texniki işləmələr və onların daşıyıcıları azad hərəkət edir, yer dəyişir. Bütün bunlar dünyanı bütöv sistem kimi inkişafını stimullaşdırır. Qloballaşdırma dünya iqtisadi sisteminin inkişafının yeni

mərhələsi kimi obyektiv prosesdir. Eyni zamanda ona subyektiv amillər, daha dəqiq hökumət, iri firmaların, ictimai təşkilatların rəhbərləri və bu kimi digərləri əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir (Лукьяненко Д. и др., 2013).

Qloballaşdırmanın müasir meyllərinin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- istehsalın beynəlxalq formaya keçidi (transmilliləşdirmə) və istehsal amillərinin və hazır məhsulların dünya iqtisadi məkanında sürətli hərəkəti;
- əksər ölkələrin iqtisadiyyatının vahid standartla uyğunlaşması;
- milli idarəetmə strukturlarının, beynəlxalq informasiya sisteminin, standartların və s. yaradılması;
- ayrı-ayrı ölkələrin və müxtəlif forma kapitallarının integrasiyası , o cümlədən beynəlxalq birləşmə və satınalmaların intensivləşdirilməsi;
- beynəlxalq iqtisadi mübadiləyə mane olan institusional maneələrin ləğv edilməsi və ya zəiflədilməsi.

Qloballaşdırma nəticəsində milli iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti milli-dövlət birliyi çərçivəsindən kənara çıxır, onların daxili iqtisadi problemləri qlobal səviyyəyə qalxır, dövlətlərin digər dövlətlərə təsiri artır, qloballaşan dövlətlərlə integrasiya dərinləşir, dünya iqtisadi sistemin bir hissəsinə çevrilir, beynəlxalq iqtisadi sistemin sabitləşməsi şərti kimi ayrı-ayrı dövlətlərin iqtisadi siyasətinin planetar koordinasiyasına tələb yaranır, onların ayrı-ayrı elementlərinin inkişafının sinxronlaşmasına ehtiyac yaranır (Цыпин И.С., 2016).

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, milli dövlətlər beynəlxalqın xeyrinə "ölmür" və ləğv edilmir, məhz öz imkanları çərçivəsində məhdudlaşdırılır, xüsusilə də iqtisadiyyatı zəif olan ölkələr. Belə ölkələr dünya iqtisadi proseslərinə iri güclü dövlətlərin və onların birliklərinin TMS-nin tələblərinə tabelik şərtlərində qoşulur.

Qloballaşdırma prosesi dünya iqtisadiyyatında müxtəlif cür qəbul edilir və qiymətləndirilir. Qloballaşdırma prosesi inkişaf etmiş ölkələrdə alqışlanır, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə çox ciddi narahatlıqla, ehtiyatla qarşılanır.

Bu sahə üzrə tədqiqatçıların əksəriyyəti qlobal problemlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq onlar ümumi xüsusiyyətə malikdir. Bu xüsusiyyətlər dünya

iqtisadiyyatının digər problemləri fonunda fərqlənir. Qlobal problemlərin belə xüsusiyyətlərinin olması onların bir sıra ümumi əlamətlərə (ümumdünya xarakter daşması, bütün insanlığın mənafeyinə və iradəsinə təsir göstərir, həyat şəraiti və məhsuldar qüvvələrin gələcək inkişafı ilə cəmiyyəti ciddi reqreslə təhdid edir, təcili və tərəsalınmaz həllərə ciddi ehtiyac var, özləri arasında qarşılıqlı əlaqədirlər, öz qərarlarının reallaşdırılması üçün bütün dünya birliyinin birgə hərəkətini tələb edir) malik olmaları ilə izah olunur (Козак Ю.Г. и др., 2011).

Qeyd edlən əlamətlər nəzərə alınaraq qlobal problemlərə dünyanın inkişafının əsas problemlərini aid edirlər. Bu problemlərə dünyada yoxsulluğun və geri qalmanın aradan qaldırılması, əkssilahlanma, dünya nüvə müharibəsinin qarşısının alınması, ərzaq, daha çox enerji və xammal kimi ayrılıqda baxılan təbii resurs, ekeoloji, demoqrafik və insan potensialının inkişafı problemləri aid olunur.

Beləliklə, qlobal problemlərin intersosial, sosial-demoqrafik və sosial-ekoloji kimi tipləri fərqləndirilir. İntersosial problemlərə təhlükəsizlik, silahlanma, inkişaf etməkdə olan ölkələrin geri qalması və s. aid edilir. Əhalinin artımı, yoxsulluq, ərzaq, xəstlik və s. problemlər isə sosaial-demoqrafik problemlərə aid edilir.

Sosial - ekoloji problemlərə isə ətraf mühitin çirklənməsi, xammal, kosmosun mənimsənilməsi və digərləri aid edilir.

Qlobal problemlərin prioritetliyi təyin edilməsi məsələsi yalnız elmi deyil, həmçinin vacib parktiki əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif tədqiqat mərkəzlərinin qiymətləndirmələrinə görə hər il bəşəriyyət qlobal problemlərin həlli üçün 1 trl. doll, təqribən dünya ÜDM-nin 1,4 %- qədər vəsait sərf etməlidir. Qloballaşdırmanın miqyası elədir ki, bu prosesi qlobal dövlətlərarası idarəetmə tələb olunur.

Dünya iqtisadiyyatının intensiv qloballaşdırılması ilə üst-üstə düşən və böhrandan əvvəlki 30 il müddətinndə dünya iqtisadiyyatının inkişafı tempinin yüksək göstəriciləri bir çox ölkələrə öz vətəndaşlarının rifah halını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmağa, bəzilərinə isə yoxsulluğun miqyasını azltmağa imkan verdi. Bu kimi inkişafa qloballaşma təkan verdimi? Əlbəttə ki, bəli müsbət təsir etdi. Belə ki, qloballaşma milli bazarlardan bütün məhdudiyyətləri aradan qaldırıdı

və investisiyalaşdırma, istehsalın həcmnin artırılması və yeni məhsulların bazarda hərəkəti, istehlak tələbinin aktivləşdirilməsi, sosial proqramın artımı və s. üçün imkanları artırdı (Колесов В. П. и др., 2017).

Bəs bu inkişaf və artım üçün hədd oldumu? Bəli oldu, bu proses sonsuz davam edə bilməzdi. Qloballaşma məhz tarixi baxımdan qısa zaman kəsiyində tsiklik iqtisadi inkişaf problemlərindən qıqqəti yayındırdı, tarixi gedişatlardan da bəlli olur ki, həmişə canlanma dövrünün ardınca durğunluq və enmə dövrü başlayır.

Son onillərdə çoxsaylı qlobal və zəif böhranlar və defoltlar müxtəlif ölkələrdə qlobal iqtisadi zəifləmənin başlanğıcı kimi qəbul edilməmişdir. Lakin tsiklik, yaxşı öyrənilmiş və təsvir olunan uzun və qısa tsikl dalğalarının bir-birini əvəz etməsi (növbəliliyi) kimi mühüm proses iqtisadi həyatın təbiətindən yox olmayıb.

Lakin, uzun və qısamüddətli dövrünün yaxşı tədqiq edilmiş və təsvir olunan dalğalarının dəyişməsi kimi dövrlik iqtisadi həyatın təbiətindən yoxa çıxmamışdır. Əksinə qloballaşdırma bu tsikliliyə yeni xüsusiyyətlər və əlamətlər əlavə etmişdir. Bir tərəfdən əvvəllər daxili ziddiyyət kimi özünü göstərən ölkələrin qarşılıqlı asılılığı şəraitində beynəlxalq xarakter alır. Digər tərəfdən isə qeyri-bərabər inkişaf tempi və xarakteri struktur deformasiyası və disbalansın yaranması və böyüməsinə gətirib çıxardı. Ancaq bu ziddiyyətlər və disbalansların qloballaşma şəraitində sistemli xarakter alması tələb olunurdu (Клавдиенко В. П., 2004).

Qlobal ziddiyyətin, asimmetriyanın və disbalansın sistemli və eyni vaxtda özünü göstərməsi 2007-ci ildə dünya iqtisadiyyatının növbəti dəfə dərin böhrana girməsi demək idi. Aydınır ki, söhbət daha uzunmüddətli böhranın olmasından gedir. Bu böhran 1929-1933-cü illər böhranının miqyası və nəticəsi ilə müqayisə olunan qlobal səviyyədədir, lakin indi lokal xarakter daşıyan. Bu qloballaşan dünya iqtisadiyyatının ilk qlobal böhranıdır.

Böhranın kəskin fazası iki il (2007-2009) davam etmiş, geniş yayılmış tənəzzülə, istehsalın tam zəifləməsinə və yaranmış əlaqələrin pozulmasına səbəb olmuşdu. Bu dövrdə dünya ÜDM-in həcmi 15% azaldı. 2010-cu ildə hökumətin

fəal antiböhran tədbirlərinin reallaşdırılması nəticəsində iqtisadiyyatın zifləməsi bir qədər səngidi.

Dünya iqtisadiyyatının aparıcı "oyunçularının" inkişafının makroiqtisadi göstəriciləri 2010-cu ildə hətta bəzi analitiklərdə ikinci dünya müharibəsindən sonrakı güclü dünya iqtisadi böhranının tam aradan qaldırılmasına optimist inam yaratdı. Həqiqətən də dünya ÜDM-in artım tempi mənfiyətə vəziyyətdən çıxaraq dünya ticarət və sənaye istehsalı həcmi bərpa olunmuş, xammal bazarında qiymətlər və fond birjalarının indeksləri stabilləşmişmişdir.

Lakin 2011-ci ilin sonuna böhranın qısamüddətli olmadığı tam aydın oldu. Məsələ yalnız inkişaf tempində deyil, hansı ki, yenidən enməyə başladı. Daha da dəqiq aydın olur ki, dünya dayanıqlı inkişaf tempinə və formalaşmış qlobal iqtisadi qurluşa-vəziyyətə heç də qayıtmayıbdı.

Böhran sürəkli xarakter aldı (7 il davam etmişdi) və bir çox ölkələrin iqtisadiyyatında tənəzzülə səbəb oldu.

Böhran dünya birliyi tərəfindən əvvəllər həll olunmamış qlobal problemləri gərginləşdirdi və yeni yaranaları da üzə çıxardı. Böhran aydın şəkildə bir çox ölkələrin xarici borcları problemini gərginləşdirdi ki, o da öz növbəsində öz miqyas və təzahür forması üzrə qlobal borc probleminə transformasiya oldu.

Hazırda elmi mənbələrdə, aparılan bir sıra tədqiqatlarda yaxın zamanlarda iqtisadi inkişaf tempinə görə önə Braziliya, Çin, Hindistan, İndoneziya, Türkiyə və hətta Rusiyanın keçə biləcəyi proqnozlaşdırılır. Böyük "yeddi" ölkələri olan Kanada, İtaliya, ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya, Fransa və Almaniya geridə qalacaqlar. Artıq "breksit"lə əlaqədar olaraq Böyük Britaniya iqtisadiyyatında müəyyən zəifləmələr müşahidə olunmadadır. Eyni zamanda İtaliya iqtisadiyyatında da neqativlər özünü iqtisadiyyatda göstərir.

Verilən proqnozlara görə (bəziləri bunu proqnoz deyil plan da adlandırırlar) qeyd edilən vəziyyət 2032-ci illərə artıq özünü göstərəcəkdi. Bu fonda Çin olduqca daha tez uğur qazancaqdır. ÜDM-in daha sürətli artım tempi Çində müşahidə olunacaqdır. Eyni zamanda Hindistanında qısa bir zamanda analoji uğur

qazanacağını da qeyd edənlər çoxluq təşkil edir. Hindistanın iqtisadi cəhətdən, ÜDM göstəricisi üzrə Yaponiyanı 2030-cu ilə üstələməsi gözlənilir.

Əgər proqnozlara inansa 2050-ci ilə bəzi ölkələr böyük "iyirmilik"dən çıxıb bilər, məsələn, Argentina və Avstraliya. Öz növbəsində onları Nigeriya və Vyetnam əvəz edə bilər.

ÜDM göstəricisi üzrə İndoneziyanın zəruri imkanları və perspektivi vardır. Öz növbəsində liderlər həqiqətən də iqtisadi artıma görə aşağı səviyyəyə düşə bilər (<https://utmagazine.ru/posts/8900-globalnaya-ekonomika>).

Qeyd edilənlər əsasında nəticə kimi vurğulamaq olar ki, qloballaşdırma – ümumdünya iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiya və unifikasiya (uyğunlaşma) prosesidir. Dünya təsərrüfatının qloballaşması özündə etibar edir:

- demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrinin dünya təsərrüfat prosesinə cəlb edilməsi;

- əhatəli əmtəə və istehsal amilləri bazarının yaradılması;

- dünya təsərrüfat əlaqələrinin qlobal infrastrukturunun yaradılması;

- təsərrüfatçılığın bazar prinsiplərinin iqtisadi inkişafın daha əlverişli forması kimi bütün ölkələr tərəfindən təsdiq edilməsi, qəbul edilməsi;

- təsərrüfat fəaliyyətinin və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qaydalarının universallaşdırılması, dünya təsərrüfatında xarici iqtisadi əməkdaşlıq edilməsinin beynəlxalq normativ-hüquqi bazanın yaradılması;

- sənaye ölkə vətəndaşları standartı səviyyəsində dünyanın hər bir ölkəsinin istehlakçıları üçün nəzərdə tutulan beynəlxalq istehsalın yaranması;

- beynəlxalq rəqabətin qlobal xarakteri;

- müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatının sahə strukturunun yaxınlaşdırılması.

Beləliklə, qloballaşdırma obyektiv proses olaraq sistemli xarakter daşıyır və cəmiyyətin bütün həyat sferalarını əhatə edir. Nəticədə dünya daha əlaqəli və özünün bütün subyektlərindən daha çox asılı olur. Qrup ölkələri üçün ümumi problemlərin və inteqrasiya olunan subyektlərin sayının və tiplərinin artması baş verir.

Qloballaşdırma qarşısı alınmaz hadisə və təzhür olduğunu ona etiraz edən ölkələrin çoxu müəyyən dərəcə dərək edir və başqa onun daha humanist formasını- sosial və ekoloji problemi, fəaliyyətə nəzarəti, həmçinin lokal xarakterli tendensiyların və onların qlobal dünya proseslərinə qoşulması imkanlarının məhdud olması ideyasını dəstəkləyirlər.

3.3. Azərbaycanın xarici ticarət siyasətinin inkişafda rolu

Müasir dövrdə xarici ticarət ayrılıqda hər bir ölkənin və ümumilikdə isə dünya fəaliyyətinin və inkişafının olduqca vacib tərkib hissəsidir, belə ki, heç bir dövlət qloballaşdırma prosesinin getdikcə gücləndiyi və integrasiyanın dərinləşdiyi bir şəraitdə başqa ölkələrlə və ilk növbədə qonşu dövlətlərlə səmərəli təsərrüfat sistemini qurmadan inkişaf edə bilməz. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə kontekstində milli iqtisadiyyatlar ayrıca təsərrüfat sistemi kimi deyil təsərrüfat subyektlərinin dünya bazarında qarşılıqlı əlaqələrinin kompleks sistemi kimi baxılır, buna görə də ölkələrin milli iqtisadiyyatının inkişafında xarici ticarətin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Ölkələrin inteqrasiyası, onların açıq iqtisadiyyat siyasəti yürütməsi, xarici ticarət əlaqələrinin dərinləşməsi vasitəsilə milli iqtisadiyyatların yaxınlaşması və qarşılıqlı əlaqələri, xarici ticarətin inkişafı və s. bu kimi mövzuların öyrənilməsi ayrı-ayrı yanaşmalar tələb edir. Bu baxımdan da əsas diqqət xarici ticarət siyasətinin ölkə iqtisadiyyatının inkişafda roluna yönəldilmişdir.

Beynəlxalq ticarət beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qurulmasının əsas formalarından və dünya iqtisadiyyatının formalaşmasının vacib altələrindən biridir ki, o öz növbəsində ölkələr arasında əlaqələrin qurulmasına və əmtəə, xidmət və intellektual əməyin beynəlxalq mübadilə sferasında onların qarşılıqlı əlaqələrinin güclənməsinə təkan verir (<https://utmagazine.ru/posts/8900-globalnaya-ekonomika>).

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, xarici ticarətə müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasında yaranan təsərrüfatçılığın bu subyekti (məsələn, Azərbaycanla) ilə xarici ticarətin məcmusundan ibarətdir.

Beləliklə, xarici ticarəti müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasında əmtəə mübadiləsi, işlərin icrası, xidmətlərin göstərilməsi prosesində yaranan əmtəə-pul münasibətlərinin məcmusu kimi müəyyən etmək olar. Bu əmtəə-pul münasibətləri müxtəlif ölkələrin rezidentləri arasında aparılan əmtəə mübadiləsi, işlərin icrası və xidmətlərin təqdim edilməsi nəticəsində yaranır.

Bütövlükdə dünyanın və ayrır-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatında gedən proseslər şəraitində beynəlxalq ticarət iqtisadi artım və ölkələrin qarşılıqlı əlaqələrinin artması amili olaraq həm bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafında və həmçinin dünya təsərrüfatının subyektlərinin ayrır-ayrı subyektlərinin inkişafında mühüm rol oynayır (Кокушкина И.В., 2007).

Ayrır-ayrı ölkələrin beynəlxalq ticarətə qoşulması xarici ticarət formasında təqdim olunur. Beynəlxalq və xarici ticarət mənaca oxşardı amma eyni deyildir. Onlar milli və beynəlxalq kimi öz aralarında bir bütövün hissəsidirlər. Ayrır-ayrı ölkələrin xarici ticarətinin dinamikası və quruluşuna milli istehsalın inkişaf səviyyəsi, təbii resurslarla təminatlılığı, dövlət xarici ticarət siyasətinin məqsəd və prioritetləri, daxili istehsal məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyi, milli valyutanın məzənnəsi (konvertasiyası), daxili tələbatın strukturu və həcmi, əhalinin yaşayış səviyyəsi və digər bu kimi amillər təsir edir.

Xarici ticarətin milli iqtisadiyyatın fəaliyyət sistemində rolundan bəhs edərkən onun hər bir dövlətin iqtisadi inkişafının vacib amili kimi çıxış etməsini və aşağıda qeyd edilən xüsusiyyətlərini qeyd etmək lazımdır:

- xarici ticarət kapitalın ilkin yığımına təkan verdi ki, hələ də bir çox iqtisadi inkişafdan qalmış ölkələrdə davam edir, buna görə də xarici ticarət inkişaf amili kimi əhəmiyyətini itirməyib;

- ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsünə və müvafiq olaraq ayrır-ayrı əmtəə qruplarının istehsalında ixtisaslaşmasına təkan verir və onunla da müxtəlif dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələri gücləndirir;

- əsində daxili tələbatın ödənilməsi üçün zəruri olan və daxildə kifayət qədər və ya heç olmayan resursların cəlb edilməsi üzrə funksiyanı yerinə yetirir;

- inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənayeləşməsinə və iqtisadi geriliyin dəf edilməsinə təkan verir;

- rəqabətqabiliyyətli məhsulların ixracının zəruriliyi baxımından müasir istehsal strukturunun yaradılmasına kömək edir;

- konkret ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı ilə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə təkan verir;

- xarici ticarət xətti üzrə inkişaf etmiş ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrin təbii resurslarını istisamar edir və mənimsəyir;

- istehsal olunan məhsulların idxal və ixracı yolu ilə çatışmayan resurslar ehtiyatının yaradılması imkanı baxımından milli təkrar istehsal prosesini normalaşdırılmasına köməklik edir;

- qloballaşdırma prosesi xarici ticarət kanallarının böyüməsinə köməklik edir və dövlətlər arasında qabaqcıl texnologiyalar mübadiləsinə, müvafiq olaraq milli iqtisadiyyatın inkişafına təkan verir;

- xarici bazarlarda bu və ya digər əmtəənin istehsalında mütləq və nisbi üstünlüyə görə əlavə edilmiş dəyər hesabına əlavə mənfəətin alınması mənbəyidir;

- istehsalı ölkədaxilində iqtisadi baxımdan məqsədəuyğun olmayan əmtəələrinin idxalı yolu ilə resurslara qənaət etməkdə kömək edir;

- investisiya fəaliyyətinin rolunu artırır və müvafiq olaraq mənfəətin mümkünlüyünü artırır;

- valyutanın məzənnəsinə təsir vasitəsilə xarici bazarlarda reallaşdırılan milli gəlirin ölkələr arasında bölüşdürülməsi prosesinə təsir edir.

Bütün bunların əsasında xarici ticarət milli iqtisadiyyatın qlobal təkrar istehsal prosesinə və beynəlxalq ticarət münasibətləri mexanizminə qoşulmasının əsas amillərindən biridir.

Xarici ticarət istehsalın ixtisaslaşması və təmərküzləşməsinin genişlənməsi və dərinləşməsi, dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya vasitəsilə bütünlükdə ölkənin iqtisadi inkişaf etdirir (Ковальчук, В.В., 2004).

Xarici ticarətin məqsədi, metodu və vasitələri dövlət xarici ticarət siyasətinin məqsəd və vəzifələri ilə müəyyənləşdirilir, hansı ki, öz növbəsində - dövlətin, ос

ümlədən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin tərkib hissəsidir və onların ümumi iqtisadi və siyasi məqsəd və prioritetlərinə uyğun formalaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət strategiyası onun məqsədi və dövlətin xarici ticarətin inkişafı və tənzimlənməsinin konseptual problemlərinin həlli ilə müəyyən edilir. Bundan əlavə strategiya milli maraqların, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunmasını da nəzərdə tutur, buna görə də bir çox ölkələrdə milli biznesin xarici bazarlarda fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli şərait yaradılmasına imkan verən xüsusi hüquqi sənəd qəbul olunur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, xarici ticarət siyasətinin proteksionist və ya liberal olması dövlətin fəaliyyət göstərdiyi siyasi və sosial-iqtisadi şəraitdən asılıdır və bu siyasət beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən dəyişikliklərə reaksiyadır. O iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi üzrə xarici ticarət siyasətin xarakteri və strategiyanın reallaşdırılmasında istifadə olunacaq metod və vasitələrin məcmusunu müəyyən edir (Б.М. Смитиенко, В.К. Поспелов, С.В. Карпова и др., 2007).

Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət azad ticarət və proteksionist prinsipləri əsasında qurulur. Bu isə öz iqtisadiyyatının açıqlığı problemini həll edən Azərbaycannın siyasətinə uyğun olaraq idxaləvəzləyici və ixrac yönümlü istehsal strategiyasını reallaşdırmağa imkan verir. Həyata keçirilən xarici ticarət strategiyasının əsas məqsədi Azərbaycan Respublikası rezidentləri – xarici ticarət fəaliyyəti iştirakçıları, əmtəə istehsalçıları və istehlakçıları, xidmət sifarişçiləri və icraçıları üçün əlverişli şəraitin yaradılmasından ibarətdir.

Xarici ticarət özünün müasir inkişafı mərhələsində Azərbaycan Respublikasında iqtisadi təhlilin tədqiqat obyekti kimi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xarici ticarətin təhlilini tədqiqat obyekindən asılı olaraq makroiqtisadi və mikroiqtisadi səviyyədə aparmaq olar. Belə təhlilin zəruriliyi əldə edilmiş məlumatlar əsasında dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin işlənilməsinin, dövlətin inkişafının prioritet istiqamətinin müəyyən edilməsi və onun dünya təsərrüfat əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi ilə əsaslandırılır (Hüseynov T.Ə., 2009).

Elmi yanaşma əsasında təhlilin aparılması üçün baza məlumatları olaraq ADSK-nin və İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi saytıda öz əksini tapmış, həmçinin bu və ya digər beynəlxalq təşkilatların sosial şəbəkələrdə dərc etdirdikləri statistik məlumatlardan istifadə edilir.

Məlumdur ki, xarici ticarət üzrə müasir statistik məlumat bazasını təşkil edən əsas kəmiyyətlər ixrac, idxal, saldo və mal dövriyyəsi, ölkənin ÜDM-də idxal və ixracın xüsusi çəkisi kimi göstəricilərdir.

Azərbaycan Respublikası sənayesi quruluşu ölkə iqtisadiyyatının açıqlığı və onun xarici bazarlara meylliliyinə köməklik edir. Müvafiq olaraq ölkənin inkişaf prioritetlərindən biri ixracdır ki, o ölkə iqtisadiyyatında ÜDM-in yarıdan çoxunu təşkil edir. Ölkənin xarici ticarətinin dinamikası son illərdə xarici ticarət həcminin artması ilə xarakterizə olunur ki, bu öz növbəsində elmi-texniki və tranzit potensialının artması, integrasiya proseslərində Azərbaycan Respublikasının iştirakı, həmçinin dünyanın bir çox digər region ölkələri ilə iqtisadi münasibətlərin diversifikasiyası ilə əlaqəlidir. Azərbaycan hökuməti artıq neçə illərdir ki, ölkə iqtisadiyyatının neft-qaz sənayesindən asılılıq dərəcəsini azaltmaq, sənayenin digər sahələrinin, kənd təsərrüfatının, turizmin inkişaf etdirilməsini prioritet olaraq müəyyən etmişdir ki, bu da öz növbəsində xarici ticarətin şövləndirilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikasını müşahidə etmək və təhlil etmək üçün cədvəl 6-da verilən statistik məlumatların müqayisəsi kifayət edər. Məlumatlardan görünür ki, xarici ticarət dövriyyəsi müstəqilliyin ilk illərində mənfi dinamika nümayiş etdirmiş və bu bəlli səbəblərdən baş vermişdir. Belə ki, respublikamız müstəqillik əldə etməklə ittifaqın bütün respublikaları ilə mövcud təsərrüfat əlaqələrini kəsməli olmuşdu. İstehsal müəssisələrin bir birindən asılılığı ittifaq müəssisələrinin bir qismində istehsal olunan məhsulların anbarlarda qalmasına, digərlərində isə maliyyə resurslarının olmaması səbəbindən təminat problemləri ilə üz-üzə qalması və fəaliyyəti get-gedə tamamilə bağlanması gətirib çıxarmışdır.

Respublikamızın Ermənistanla müharibəyə xarici qüvvələrin dəstəyini alan ermənilər tərəfindən cəlb edilməsi, işğalçılıq siyasəti aparmaqla ərazilərimizin 20%-nin işğalı, respublikadaxili qruplaşmalar arasındakı ziddiyyətlər iqtisadiyyatı daha da çökdürmüşdü. Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə vətəndaş müharibəsi təhlükəsini aradan qaldırılması, ermənistanla atəşkəslik barədə razılaşma əldə edildikdən sonra və ən əsası isə 1994-cü il sentyabr ayının 20-də Bakı şəhərində Xəzər dənizinin Azərbaycan payı ərazilərində "Azəri", "Günəşli", "Çıraq" qatlarındakı neftin birlikdə işlənməsi ilə əlaqədar "məhsulun pay bölgüsü" adlı müqavilənin (Əsrin müqaviləsi) imzalanması ilə dünyanın 8 ölkəsinin 13 şirkətinin iştirakı ilə müavilə şərtlərinin reallaşdırılmasına başlanılması və müvafiq olaraq ölkə iqtisadiyyatına, bir başa neft sektoruna investisiya yatırımına başlanılması ilə iqtisadiyyatda, insanların müstəqiliyimizə baxışları, yanaşmaları dəyişdi. Dövlət inam gücləndi və iqtisadi fəallıq göstərilməyə başlandı (<http://www.azerbaijan.az/History/Middle/middle07a.html>).

Cədvəl 5: Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi, mln. ABŞ doll. (1991-2017-ci illər üzrə)

Göstərici	İllər					
	1995	2000	2005	2010	2015	2017
Xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi	1 304,9	2 917,3	8 558,4	27 960,8	21 945,8	22 593,6
ixrac	637,2	1 745,2	4 347,2	21 360,2	12 729,1	13 811,6
idxal	667,7	1 172,1	4 211,2	6 600,6	9 216,7	8 782,0
saldo	-30,5	573,1	136,0	14 759,6	3 512,4	5 029,6

Qeyd: Ölkələr üzrə xarici ticarət dövriyyəsi, <http://etsim.az/db/ticaret/xariciticaret2.php> (26.12.2018)

Statistik məlumatlardan da bəlli olur ki, ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində müəyyən mübət nəticələr əldə edilmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi artıran göstəricilərdən məlum olur ki, artıq 1995-ci illə müqayisədə 2000-ci ildə 2,23 dəfə, 2000-ci illə müqayisədə 2005-ci ildə 2,93 dəfə, 2005-ci illə müqayisədə 2010-cu ildə 3,26 dəfə artmış, 2010-cu illə müqayisədə 2015-ci ildə isə bu göstərici 1,27 dəfə azalmışdır. 2017-ci ildə 2015-ci illə müqayisədə az da olsa artım müşaidə olunur. Belə ki, 1,03 dəfə artım əldə edilmişdir.

Xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunda 1995-ci ildən başqa dövrlərdə yalnız müsbət saldo müşahidə olunur və tendensiya müşahidə dövründə davamlıdır. İxrac və idxal əməliyyatları üzrə saldoya nəzər saldıqda məlum olur ki, saldo 1995-ci ildə mənfi 30,5 mln. ABŞ dol. təşkil etdiyi halda artıq 2000-ci ildə bu vəziyyət köklü şəkildə dəyişilərək müsbət 573,1 mln. ABŞ dol. təşkil etmişdir. Tədqiqat dövründə ən aşağı nəticəyə 1995-ci ildə (-30,5 mln. ABŞ dol.) və ən yüksək nailiyyətə isə 2010-cu ildə (+14 759,6 mln. ABŞ dol.) nail olunmuşdur.

Beləliklə, təhlil olunan dövrdə müsbət saldonun olması daim ixracın həcmının idaxaldan yüksək olmasını təsdiq edir. Qoyulmuş suallarla əlaqədar beynəlxalq və xarici ticarət sahəsində nəzəri və praktiki mənbələrin təhlili əsasında qeyd etmək olar ki, elmi mənbələrdə "beynəlxalq ticarət" və "xarici ticarət" anlayışlarına vahid yanaşma mövcud deyil.

Dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan qeyri sabitlik, qloballaşdırma fonunda ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatının integrasiya proseslərinin aktivləşdirilməsi daha çox dünya iqtisadiyyatından asılı olur. Bu baxımdan da əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarına söykənən xarici siyasətin düzgün formalaşdırılması, inkişafın prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və xarici ticarətin daha da təkmilləşdirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında xarici ticarətin ölkə iqtisadiyyatının inkişafında müsbət rolu qlobal rəqəbatın güclənməsi ilə əlaqədar istehsal sahələrinin inkişafından, ölkənin ixtisaslaşmasından, dövlət-tərfdaş təsərrüfat əlaqələrinin möhkəmləndirilməsindən, yaşam keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasından, yeni istehsal texnologiyalarının alınmasından, satış kanallarının genişlənməsindən və s. bu kimi amillərdən ibarətdir.

İnkişaf prioritetlərini müəyyən etmək və işləmək üçün xarici ticarətin vəziyyətin daima monitorinqini aparmaq lazımdır. Bu zaman əsas məsələ ixracın genişləndirilməsi, ixracın həcmi və strukturunun həsionallaşdırılması, dünya bazarı ilə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, xarici ticarət dövriyyəsinin artırılması və müsbət xarici ticarət saldosunun qəonub saxlanılmasından ibarət olmalıdır.

İdarəetmə qərarlarının qəbulunun səmərəliliyi birbaşa olaraq ölkənin xarici ticarətinin artımına təsir edir. Müvafiq olaraq da analitik təhlillər aparmaq lazımdır ki, onun nəticəsi praktiki fəaliyyətdə istifadə oluna bilər.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarətin təhlili və müvafiq olaraq ölkə iqtisadiyyatının inkişafında onun rolunun müəyyən edilməsi mühüm məsələ olaraq qalmaqdadır. Xarici ticarət milli iqtisadiyyatın formalaşması və davamlı inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır və Azərbaycan Respublikasının integrasiya proseslərinə uğurla qoşulmasına pozitiv təsir edir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Yerli və əcnəbi mütəxəssislərin Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və onun təmin olunmasında xarici amillərin yeri və rolunun araşdırılmasına həsr edilmiş çoxsaylı elmi əsərlərinin öyrənilməsi və praktiki materiallarının araşdırılması və təhlili əsasında bir sıra nəticələrə gəlinmişdir ki, onları aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- iqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi ilə əlaqədar öyrənilən çoxsaylı elmi materiallardan məlum olur ki, bu nəzəriyyələr yerli iqtisadçılar tərəfindən geniş öyrənilməmişdir;

- müasir dövrdə inkişafın təmin olunması yalnız xarici və daxili amillərin, dialektik vəhdəti halında mümkündür. Məhz buna görə də xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiya olunması dövlət müstəqilliyi qazanmış ölkələrin sosial-iqtisadi siyasətinin strateji istiqamətlərindən biri hesab olunur;

- iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyası üçün Azərbaycanda real imkanlar vardır və bu imkanlardan səmərəli istifadə olunması ölkə qarşısında duran bir çox aktual sosial-iqtisadi problemlərin həllində mühüm rol oynamaqla yanaşı, perspektivdə Azərbaycanı dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sırasına çıxmasını təmin edə bilər;

- daxili tələbatın ödənilməsi və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya edilməsi üçün iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sahə istehsallarının diversifikasiya edilməsinə və bütövlükdə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə ehtiyac vardır;

Dünya iqtisadiyyatında baş verən qloballaşdırma birbaşa mülkiyyət münasibətlərinin daha yüksək inkişaf mərhələsinə keçidi ilə əlaqədardır.

Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdırılması istehsalın, mübadilənin və kapitalın beynəlmilləşməsinin dərinləşməsi, işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyasının miqyasının artımı, məhsuldar qüvvələrin qloballaşdırılması, qlobal infrastrukturun formalaşdırılması, ətraf mühitə istehsal və istehlakın təsirinin beynəlmilləşməsinin artması kimi mühüm məsələləri əhatə edir.

Qloballaşdırmanın müasir meyllərinin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- istehsalın beynəlxalq formaya keçidi (transmilliləşdirmə) və istehsal amillərinin və hazır məhsulların dünya iqtisadi məkanında sürətli hərəkəti;
- əksər ölkələrin iqtisadiyyatının vahid standartla uyğunlaşması;
- milli idarəetmə strukturlarının, beynəlxalq informasiya sisteminin, standartların və s. yaradılması;
- ayrı-ayrı ölkələrin və müxtəlif forma kapitallarının integrasiyası , o cümlədən beynəlxalq birləşmə və satınalmaların intensivləşdirilməsi;
- beynəlxalq iqtisadi mübadiləyə mane olan institusional maneələrin ləğv edilməsi və ya zəiflədilməsi.

Qloballaşdırma nəticəsində milli iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti milli-dövlət birliyi çərçivəsindən kənara çıxır, onların daxili iqtisadi problemləri qlobal səviyyəyə qalxır, dövlətlərin digər dövlətlərə təsiri artır, qloballaşan dövlətlərlə integrasiya dərinləşir, dünya iqtisadi sistemin bir hissəsinə çevrilir, beynəlxalq iqtisadi sistemin sabitləşməsi şərti kimi ayrı-ayrı dövlətlərin iqtisadi siyasətinin planetar koordinasiyasına tələb yaranır, onların ayrı-ayrı elementlərinin inkişafının sinxronlaşmasına ehtiyac yaranır.

Qloballaşdırma – ümumdünya iqtisadi, siyasi və mədəni integrasiya və unifikasiya (uyğunlaşma) prosesidir. Dünya təsərrüfatının qloballaşması özündə etivə edir:

- demək olar ki, dünyanın bütün ölkələrinin dünya təsərrüfat prosesinə cəlb edilməsi;
- əhatəli əmtəə və istehsal amilləri bazarının yaradılması;
- dünya təsərrüfat əlaələrinin qlobal infrastrukturunun yaradılması;
- təsərrüfatçılığın bazar prinsiplərinin iqtisadi inkişafın daha əlverişli forması kimi bütün ölkələr tərəfindən təsdiq edilməsi, qəbul edilməsi;
- təsərrüfat fəaliyyətinin və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qaydalarının universallaşdırılması, dünya təsərrüfatında xarici iqtisadi əməkdaşlı edilməsinin beynəlxalq normativ-hüquqi bazanın yaradılması;
- sənaye ölkə vətəndaşları standartı səviyyəsində dünyanın hər bir ölkəsinin istehlakçıları üçün nəzərdə tutulan beynəlxalq istehsalın yaranması;

- beynəlxalq rəqabətin qlobal xarakteri;
- müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatının sahə strukturunun yaxınlaşdırılması.

Beləliklə, qloballaşdırma obyektiv proses olaraq sistemli xarakter daşıyır və cəmiyyətin bütün həyat sferalarını əhatə edir. Nəticədə dünya daha əlaqəli və özünün bütün subyektlərindən daha çox asılı olur.

Dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan qeyri sabitlik, qloballaşdırma fonunda ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatının integrasiya proseslərinin aktivləşdirilməsi daha çox dünya iqtisadiyyatından asılı olur. Bu baxımdan da əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarına söykənən xarici siyasətin düzgün formalaşdırılması, inkişafın prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və xarici ticarətin daha da təkmilləşdirilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında xarici ticarətin ölkə iqtisadiyyatının inkişafında müsbət rolu qlobal rəqabətin güclənməsi ilə əlaqədar istehsal sahələrinin inkişafından, ölkənin ixtisaslaşmasından, dövlət-tərəfdaş təsərrüfat əlaqələrinin möhkəmləndirilməsindən, yaşam keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasından, yeni istehsal texnologiyalarının alınmasından, satış kanallarının genişlənməsindən və s. bu kimi amillərdən ibarətdir.

İnkişaf prioritetlərini müəyyən etmək və işləmək üçün xarici ticarətin vəziyyətin daima monitorinqini aparmaq lazımdır. Bu zaman əsas məsələ ixracın genişləndirilməsi, ixracın həcmi və strukturunun rasionallaşdırılması, dünya bazarı ilə əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, xarici ticarət dövryyəsinin artırılması və müsbət xarici ticarət saldosunun qəbul saxlanılmasından ibarət olmalıdır.

İdarəetmə qərarlarının qəbulunun səmərəliliyi birbaşa olaraq ölkənin xarici ticarətinin artımına təsir edir. Müvafiq olaraq da analitik təhlillər aparmaq lazımdır ki, onun nəticəsi praktiki fəaliyyətdə istifadə oluna bilər.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarətin təhlili və müvafiq olaraq ölkə iqtisadiyyatının inkişafında onun rolunun müəyyən edilməsi mühüm məsələ olaraq qalmaqdadır. Xarici ticarət milli iqtisadiyyatın formalaşması və davamlı inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır və Azərbaycan Respublikasının integrasiya proseslərinə uğurla qoşulmasına pozitiv təsir edir.

Belə bir şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatının böhrana dayanıqlığını təmin edən amillər:

- ölkə iqtisadiyyatının dünya maliyyə sistemindən asılılıq səviyyəsinin aşağı olması;

- dövlətin konservativ, eyni zamanda olduqca düzgün siyasəti, xüsusilə də ölkənin bank sistemində müəyyən rol oynayır.

- neft gəlirləri və strateji ehtiyatlar hesabına Mərkəzi bankın etibarlı "təhlükəsizlik yastığı" yaradılması (2008) və s.

- Aparılan təhlillər göstərir ki, neqativ təsirlər əsasən dünya bazarında neftin qiymətinin düşməsi ilə hiss edilir. Dünya bazarında 1 barel neftin qiymətinin 1 dollar aşağı düşməsi ölkənin ÜDM-ni 220-250 mln. dollar azaldır.

Azərbaycan Respublikası neft ölkəsi olaraq neftin dünya bazarında qiymətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq daha az əlverişli şəraitdədir. Bunu aşağıdakı kimi izah etmək olar:

- hasilatın maya dəyəri çox yükəskdir. Daha perspektivli mədənlər Xəzər dənizi şelfindədir.

- neftin nəql edilməsi olduqca uzun neft kəmərlərinin olmasını tələb edir.

- neftin nəql edilməsi zamanı tranzit ölkələrin sayının çox olması və s.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının informasiya xidmətinin məlumatları. 12 yanvar 2009-cu il.
2. Böyük Azərbaycanlı, Azərbaycan torpağının misilsiz təəssübkeşi, http://azerbaijan.az/portal/History/Middle/middle_a.html?middle_07
3. Əliyev A.Ə., Şəkəreliyev A.Ş., Dadaşov İ.Ş. (2003) Dünya iqtisadiyyatı: müasir dövrün problemləri. (Monoqrafiya). Bakı, "Bakı Universiteti".- 455 səh.
4. Əliyev H. (1997) "Müstəqilliyimiz əbədidir", 3-cü kitab, Azərnəşr, Bakı.- 336 səh.
5. Hüseynov T.Ə. (2009) "Firmanın iqtisadiyyatı". Bakı, Azərnəşr.-588 səh.
6. Mehdiyev R. Prezident İlham Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri, <https://azertag.az/ru/xeber>
7. Məsimli Ə. Qlobal maliyyə böhranı və Azərbaycan. "Qafqaz və Qloballaşma"- 2009.- Cilt 3. Burax.1-S.76-92, http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2009_1316.pdf
8. Rüstəmov E.S. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf mərhələləri // Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq münasibətlər. №3. s. 85-87
9. Yuzbaşeva G.Z. (2010) Azərbaycan mentalitetinin ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri. Bakı, "Elm". - 451 səh.

Rus dilində

1. Бек У. (2001) Что такое глобализация? Ошибки глобализма - ответы на глобализацию. М.: "Прогресс-Традиция".- 304 стр.
2. Бродунов А. Э., Буневич Г. К., Ли В. А. Анализ факторов, влияющих на устойчивость рубля в условиях макроэкономической неопределенности // "Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление" 2016, №1, стр. 16-20.
3. Буклемишев О., Forbes Contributor Валютные войны: в чем причина? <https://www.forbes.ru/sobytiya-column/232157-valyutnye-voiny-v-chem-prichina>

4. Валютные войны: в чем причина? <https://www.forbes.ru/sobytiya-column/232157-valyutnye-voiny-v-chem-prichina>

5. Валютные войны: локальные вспышки или глобальные конфликты? <https://bankir.ru/publikacii/20130426/valyutnye-voiny-lokalnye-vspyshki-ili-globalnye-konflikty-10003348/>

6. Валютные войны – Как регулировать валюту? <http://blog-forex.org/valyutnye-voyny-kak-regulirovat-val.html>

7. Валютные резервы Китая превышают \$ 3 трлн, <https://easaily.com/ru/news/2019/03/07/valyutnye-rezervy-kitaya-prevyshayut-3-trln>.

8. Внешнеэкономическая деятельность (2007). Учеб. для студ. сред. и проф. учеб. заведений / Б.М. Смитиенко, В.К. Поспелов, С.В. Карпова и др.; под ред. Б.М. Смитиенко, В.К. Поспелова. - 4-е изд., перераб. и доп. - М.: Академия.- 304 стр.

9. Глобальная экономика, <https://utmagazine.ru/posts/8900-globalnaya-ekonomika>

10. Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование (2013): колл, моногр. / Д. Лукьяненко и др.; под науч. ред. Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова. - Киев.- 466 стр.

11. Доклад МВФ "World Economic Outlook (WEO)", Социально-экономическое положение стран СНГ в 2008 году. Общие итоги, 3 февраля 2009, www.cisstat.org/rus

12. Зотов Г. Сбежать от нефти. Почему в ОАЭ нет кризиса // Аргументы и факты. http://www.aif.ru/money/economy/sbezhat_ot_nefti

13. Кокушкина, И.В. (2007) Международная торговля и мировые рынки: учеб. пособие / И.В. Кокушкина, М.С. Воронин. - СПб.: Техн. кн.- 592 стр.

14. Международная экономика (2011): учеб. пособие / Ю.Г. Козак и др.; под ред. Ю.Г. Козака, С.Н. Лебедевой. - Минск: Изд-во Гревцова.- 360 стр.

15. Мировая экономика и международные экономические отношения (2017) Полный курс: учебник/коллектив авторов; под ред. А.С. Булатова. - М.: КНОРУС. - 916 стр.
16. Мировая экономика. (2017) Экономика стран и регионов: учебник для академического бакалавриата / В. П. Колесов [и др.]; под ред. В. П. Колесова, М. Н. Осьмовой. - М.: Издательство Юрайт.- 519 стр.
17. Нуреев Р.М. (2001) Экономика развития: модели становления рыночной экономики. Учебник. М.: ИНФРА-М.- 152 стр.
18. Тураев В.А. (2001) Глобальные проблемы современности: учеб. пособие. М.: Логос.- 191 стр.
19. Ковальчук, В.В. Методологические основы анализа эффективности внешней торговли / В.В. Ковальчук; под науч. ред. чл.-кор. НАН Беларуси, д-ра экон. наук, проф. В.Ф. Медведева. - Минск: "Право и экономика" 2004, стр. 110-111
20. Клавдиенко, В.П. (2004.) Глобальные проблемы в контексте концепции устойчивого развития / В. П. Клавдиенко. - М.: ГЕИС.- 112 стр.
21. Кутняк Е. Как цены на сырье влияют на другие рынки // CFO SAFE. URL:<http://cfocafe.co/neft-vliyanie-na-drugie-rynki>. 26.10.2016.
22. Мочалова Л.А. (д-р экон. наук). Особенности мирового финансового кризиса [Текст] / Л. А. Мочалова // Финансы и кредит. - 2009. - № 14. - стр. 8-11
23. Официальный сайт Всемирной торговой организации. Tajikistan to become 159th WTO member. URL:http://wto.org/english/news_e/news13_e/acc_tjk_31jan13_e.htm
24. Постсоветские страны и финансовый кризис в России. Ч. I. М.: ИМЭПИ РАН, 2000. стр. 11–30.
25. Развернутую критику "порочных кругов нищеты" см.: Сентэш Т. "Третий мир": Проблемы развития. М.:1974. стр.96-109.
26. Радикальная экономическая теория, <http://www.econbook.ru/history/doctrine/radical-economic-theory> (Июль 2016 года)

27. Рустамов Э.С. Этапы экономического развития Республики Азербайджан // "Мировая экономика и международные отношения" 2010, №3. стр. 85-87.

28. Садыгов Ш. От макроэкономической стабильности к устойчивому экономическому росту в Азербайджане // Социально-экономическая трансформация в странах СНГ: достижения и проблемы (материалы международной конференции). М.: ИЭПП, 2004. стр. 184–185.

29. Сорта нефти // utmagazine портал трейдеров. URL: <http://utmagazine.ru/posts/5524-sorta-nefti>

30. Ченери Х, Картер Н. Внутренние и внешние аспекты планов и процесса экономического развития//Конференция по долгосрочному планированию и прогнозированию. М., 1972 и др.

31. Цыпин И.С. (2016) «Мировая экономика: Уч. / И.С.Цыпин - 2изд. - М.:НИЦ ИНФРА-М.- 296 стр.

İngilis dilində

1. Hess P., Ross C. Economic Development: Theories, Evidence and Policies. Philadelphia etc., 1997. P.525 .

2. Human Development Report 1993. United Nations Development Programme. New York, 1993. P. 135–137

3. Kuznets S. Notes on Take-off // The Economics of Take-off into Sustained Growth. P. 34, 41.

4. Leibenstein H. Economic Backwardness and Economic Growth. Studies in the Theory of Economic

5. Nurkse R. Problems of Capital Formation in Underdevelopment Countries. Oxford. 1955. P. 5.

6. Rosenstein-Rodan P.N. Problems of Industrialization of Eastern and South-Eastern Europe// The Economics Journal. 1943. Vol. 53, June/September.

7. Rostow W.W. Theory of Economics Growth from David Hume to the Present. With Perspective to the Next Century N.Y. Oxford University Press, 1992.

8. Rostow W. The Take-off into Self-sustained Growth // The Economics of Underdevelopment. 2nd Ed. L., 1960. P. 154- 186.
9. Rostow W.W. The Process of Economic Growth. P. 319
10. The Economics of Take-off into Sustained Growth // Proceeding of a Conference Held by the International Economic Association / Ed. by W.W. Rostow. L., 1963
11. Wirtshaftsdiens, 1964, №4

İnternet resurslar

1. <https://stat.gov.az>, Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı.
2. <https://economy.gov.az>, İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi saytı.
3. https://studbooks.net/1952792/ekonomika/sovremennaya_neoklassika, Место неоклассики в истории экономической теории
4. <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/globalizaciya.html>, Глобализация мировой экономики
5. <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/globalizaciya.html>, Глобализация мировой экономики
6. <http://etsim.az/db/ticaret/xaricicaret2.php>,
7. <https://www.stat.gov.az/source/trade/>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Dövlət iqtisadi siyasət probleminə keysçilərin və müasir neoklassiklərin yanaşmalarının fərqləri.....	31
Cədvəl 2. İran İslam Respublikasından Azərbaycan Respublikasına idxal edilən mühüm məhsul növləri, 2014-cü il üzrə.....	38
Cədvəl 3. Ölkələr üzrə idxal və ixrac, min ABŞ dolları.....	39
Cədvəl 4. ABŞ ixracı, mlrd. doll. (1970-2016).....	72
Cədvəl 6. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövriyyəsi, mln. ABŞ doll. (1991-2017-ci ilər üzrə).....	88

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. H.Leybensteyninin kvazistabil (qısamüddətli) tarazlıq nəzəriyyəsi.....	11
Şəkil 2. R.Hurksenin qapalı kapital çatışmazlığı dairəsi.....	12
Şəkil 3. B.Knallın "Gerilik dairəsi".....	13
Şəkil 4. Yoxsulluğun qüsurlu dairəsi: keyns şərh (interpretasiya).....	13
Şəkil 5. Siyasi və iqtisadi qeyri-sabitliyin qarşılıqlı əlaqəsi.....	14
Şəkil 6. U.U.Rostounun konsepsiyası: qrafiki interpretasiya.....	17
Şəkil 7. Dünya iqtisadiyyatının qloballaşdırılması.....	76